

RAZVITAK GOSPODARSTVA OTOKA VISA U PROŠLOSTI

Šime PERIČIĆ
Zavod za povijesne znanosti
HAZU u Zadru

UDK 949.75:330.34 o.Vis
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 13. XI. 1998.

U ovom radu autor nastoji osvijetliti razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti. Naime, dosad su znane mnoge pojedinosti o viškom ribarstvu zahvaljujući novijim istraživanjima. No, druge grane gospodarstva ostale su prilično nepoznate. To se u prvom redu odnosi na poljodjelstvo i pomorstvo. Da bi ukupni razvitak gospodarstva otoka bio prikazan u boljem svjetlu, autor je obavio konzultiranje dosege dosadašnje literature o predmetu, ali isto tako uvid u sačuvane izvore. Rezultati njegovih istraživanja bit će podastri ovdje, prema zahtjevima suvremene ekonomske povijesti: prvobitna proizvodnja, prerada, pomorstvo, trgovina, te demografski razvoj i drugo u vezi s tim. Stoga je ovaj prikaz moguće nazvati nekakvom povijesti gospodarstva otoka.

Zahvaljujući u prvom redu nastojanju Grge Novaka povijest otoka Visa je dobro znana. Međutim, razvitku njegova gospodarstva dosad nije pridavana dostatna pozornost, napose ako se uzme u obzir strateško i trgovinskoprometno značenje otoka, koje je bilo poznato i korišteno od strane stranih upravljača Dalmacijom u prošlosti. Akademik Novak je u nekoliko navrata prikazivao i gospodarske prilike otoka, uglavnom u razdoblju od XVI. do XIX. stoljeća,¹ ali bez neophodne sustavnosti i suvremenog metodološkog pristupa. Nadalje, bilo je onih koji su izravno ili usputno prikazivali otočko ribarstvo² ili pak demograf-

¹ Grga NOVAK, *Dalmacija na raskršću 1848*, Zagreb, 1948; Pogled u ekonomske prilike Visa u prvoj polovini XIX stoljeća. *Analni Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 1957-1958; Vis, I, Zagreb, 1960.

² Nikola ČOLAK, *Naše ribarstvo do pada Mletačke Republike*, *Pomorski zbornik*, I, Zagreb, 1962; Šime ŽUPANOVIĆ, *Naše ribarstvo od propasti Mletačke Republike do 1941*, *Pomorski zbornik*, I, Zagreb, 1962; ISTI, *O zabranama lova srdela mrežama srdelarama na Visu kroz stoljeća*, *Adrias*, Zavod za umjetnost i kulturu TI, JAZU u Splitu, I, 1987; G. NOVAK, *Ribolov i ribarstvo na otoku Visu*, *Ribarski kalendar za 1948*, Zagreb; JAZU u Zadru, I, 1987; G. NOVAK, *Borba vlasnika velikih mreža sa vlasnicima malih mreža*, *Istorijski časopis*, V, Beograd, 1954-1955; JOSIP BASIOLI, *Ribolov na području otoka Visa*, *Morsko ribarstvo*, 8, 1956, 9; ISTI, *Ribarstvo Komiže nekad i danas*, *MR*, 22, 1970; ISTI, *Ribolov na Jadrani*, Zagreb, 1984 i drugi. Svakako najznačajnije djelo G. NOVAKA, *Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora*, I, Zagreb, 1952, koji se odnose isključivo na otoke Vis i Hvar.

ski razvoj otoka uključujući obrtništvo i pomorstvo.³ Autor ovoga rada je u dva navrata ulomački doticao neke grane gospodarstva otoka u XVIII. i XIX. stoljeću.⁴ No to nije ni približno prava slika kretanja gospodarstva otoka u prošlosti. Ta činjenica potakla je autora na konzultiranje literature i sačuvanih vrela koja bi upotpunila dosadašnja znanja o temeljnim osnovama života na otoku od prvih vijesti do početka drugog svjetskog rata. Nastojanja su urodila stanovitim uspjehom, te je moguće dati prikaz razvitka pučanstva na otoku, njegove prvobitne proizvodnje (poljodjelstvo, ribarstvo, rudarstvo) prerade, pomorstva i trgovine, kojim redom će slijediti njihovo izlaganje shodno uobičajenom metodološkom pristupu. Otežavajuću okolnost predstavlja činjenica što je otok Vis do kraja XVIII. stoljeća pripadao administraciji hvarske komune, kada je većina verbalnih i statističkih podataka iskazivana u jednoj riječi ili brojki, dakle zajednički. Unatoč tomu, ovaj prikaz je moguće nazvati poviješću gospodarstva otoka u promatranom razdoblju, to prije što je sačinjen sustavno i po metodološkim zahtjevima suvremene ekonomske povijesti.

I. Opće značajke otoka

Otok Vis je najzapadniji veliki otok srednjodalmatinskog arhipelaga, podjednako udaljen od obiju obala. On se nalazi između $43^{\circ} 12'$ i $43^{\circ} 05'$ sjeverne širine odnosno $16^{\circ} 03'$ i $16^{\circ} 15'$ istočne dužine. Stoga je njegovo pučanstvo oduvijek bilo prisiljavano oslanjati se na izvore koje mu je podarila priroda.

Otok obuhvaća 90,3 četvorna kilometra površine; njegova razvijena obala duga je 76,6 km. Poznato je da je on kamenit i brdovit. Najviši vrh otoka je Hum (585 m). Južna strana otoka razvijenija je od sjeverne. Njegovo je podneblje najizrazitije na Jadranu, odnosno među srednjodalmatinskim otocima. To je razlog što na njemu raste velik broj suptropskih biljaka. Nekako po njegovoj sredini smještena su lijepa i plodna mala polja, u kojima je nakupljena najviše crvenica, a tek mjestimično pješćani nanosi. Ona su najviše zasađivana vinovom lozom, ali isto tako smokvama, rogačima i maslinama. Otok obiluje mirisnim biljem. Uslijed pretežno vapnenačkog sastava, na njemu nema žive vode. Vode oko otoka oduvijek obiluju raznovrsnom ribom, napose onom plavom: isto vrijedi i za otočice Palagružu, Sveca i Sušac, što je bio uvjet da se njegovo pučanstvo od pamtivijeka znatnim dijelom zanimalo upravo ribarstvom. Ljepota otokâ i mora koje ih okružuje pružala je mogućnost turističke djelatnosti, koja je uslijedila tek u međuraću.

³ Nevenka BOŽANIĆ-BEZIĆ, Popisi stanovništva Komiže u XVIII i početkom XIX stoljeća, *Čakavska rič*, 2, Split, 1972; ISTA, Popisi i struktura stanovništva krajem XVIII i početkom XIX stoljeća u Visu, *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. 46, Zagreb, 1975; ISTA, *Povijest stanovništva u Visu*, Split, 1968.

⁴ Proizvodnja i izvoz srednjodalmatinskih otoka u XVIII stoljeću, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest u Zagrebu*, 9, 1976; Prilog upoznavanju brodarstva Dalmacije u drugoj četvrtini XIX stoljeća, *Pomorski zbornik*, 15, Rijeka, 1977.

II. Pučanstvo

1. *Broj stanovnika.* U početku je na otoku postojalo jedno naselja (*Issa*), da bi s vremenom nastalo njih još nekoliko, od kojih su najveća bili Vis i Komiža, poslije i njegova upravna središta. Nije poznat točan broj obitavatelja otoka prije pojave instituta matičnih knjiga, pa se stoga moramo oslanjati na neke procjene mjerodavnih ako želimo ustanoviti barem približne demografske prilike na otoku do kraja srednjeg vijeka. Za novije razdoblje postoje neki brojčani podaci arhivske odnosno tiskovne prirode.

Drži se da je otok zasigurno nastanjen negdje u trećem tisućljeću prije Krista. Otok ulazi u povijest onoga trenutka kada ga koloniziraju Grci sa Sicilije, s najmanje 600 osoba.⁵ Dakako, ondašnje pučanstvo se množilo. Neki tvrde da je u antici, za rimske vladavine otokom, njega nastavalo 7.000 ljudi.⁶ pri tome su se oslanjali na neke pokazatelje u službi znanosti. Tada je on bio najnaseljeniji otok. Ta činjenica je učinila da je pučanstvo *Isse* potom naselilo Trogir (*Tragurium*) i Stobreč (*Epetion*).⁷ Tako je ostalo do propasti Rima odnosno seobe naroda, kada se pučanstvo najvećim dijelom povuklo u unutrašnjost otoka, sklanjajući se pred opasnošću od neprijatelja.

Poslije doseljenja Hrvata na otok oni se stoljećima stapaju sa stareničkim, grčko-rimskim pučanstvom. Već u X. st. Vis je posve hrvatski grad. Tada ga napadaju i razaraju Mlečani, te dio njegova pučanstva odvede u ropstvo.⁸ Preostalo pučanstvo se uglavnom raselilo po otočkim poljima u njegovoj unutrašnjosti (Velo Selo, Dibje Selo i dr.), kao ono pet stoljeća ranije. Komiža se prvi put spominje u XII. stoljeću.⁹ Potom se na sjevernoj strani otoka javljaju naselja Kut i Luka, koja su se vremenom stopila u jedno - Vis. I pored ovih saznanja ne znamo ni približan broj njihova pučanstva. Napad Katalonaca na otok god. 1483. stajao ga je gubitka velikog broja stanovnika, najviše žena i djece. Valjda su upravo tom prigodom uništena sela u unutrašnjosti otoka, otkad njihovo pučanstvo postupno naseljava luke Vis i Komižu. Neki kazuju da otad slijedi porast otočkog pučanstva iako je ono znalo stradavati od turskih gusara. Drži se da je početkom XVI. st. na otoku obitavalo 1.000 odnosno 1.200 stanovnika,¹⁰ koje je znalo dostići i brojku od 1.500 osoba:¹¹ štoviše, mletački izvjestitelj s kraja XVI. st. tvrdi da je na Visu priličan broj pučanstva koje je zapustilo

⁵ NOVAK, *Vis*, 26, 59.

⁶ ISTO, 67; Ivan LAJIĆ, *Stanovništvo dalmatinskih otoka*, Zagreb, 1992, 45-46.

⁷ *Dalmacija*, Split, 1892, 61; Nenad CAMBI, Trogir u antici, *Mogućnosti*, 27, Split, 1980, 10-11, 951.

⁸ NOVAK, *Vis*, 75-76; ISTI, *Povijest Splita*, I, Split, 1963, 55-56.

⁹ NOVAK, *Vis*, 77. I Turci su poslije znali ubijati i u ropstvo odvoditi ondašnje pučanstvo (*Arhiv za povjesnicu jugoslavensku*, VIII, Zagreb 1865, 87, 286).

¹⁰ N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, Zanati na otocima Hvaru i Visu u XVI stoljeću, *Radovi IHP*, 10, 1977, 470-471; Ivo KASANDRIĆ, Socijalna struktura hvarske komune i njen utjecaj na pučki ustanak, *Hvarski zbornik*, 2, Hvar, 1974, 13; T. MATIĆ, Hrvatski književnici mletačke Dalmacije i život njihova doba, *Rad JAZU*, 231, 1925, 207.

¹¹ Andre JUTRONIĆ, O stanovništvu i naseljima srednjodalmatinskih ostrva od početka XV do sredine XIX vijeka, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, sv. 32, Beograd, 1952, br. 2, 130-131; NOVAK, *Vis*, 124; LAJIĆ, 58. Stoga djeluje čudno tvrdnja da su 1571. Turci s otoka u ropstvo povelili 1.600 ljudi (G. NOVAK, *Obnova i naseljavanje ...*, str. 7).

polja i posvetilo se najvećim dijelom ribarstvu.¹² Nažalost, radi se redom o slobodnim procjenama, a ne stvarnom stanju pučanstva na otoku. Ako su pak navedene brojke i blizu istini, onda je očit pad broja ondašnjeg pučanstva u usporedbi s antikom.

Dakako, to je značilo manjak pučanstva na otoku, čega su bile svjesne i vlasti. Stoga one nastoje nadoknaditi taj manjak dovođenjem ljudi na otok. Jer, prvi pouzdaniji brojčani podatak potječe iz 1637. godine koji kazuje da u naselju Vis obitava samo oko 1.000 stanovnika.¹³ To je doista bio mali broj obitavatelja, to prije što nije moguće da je Komižu nastavao i toliki broj ljudi. Prigoda za doseljenje novog pučanstva ukazala se sredinom XVII. st., za trajanja Kandijskog rata: tada je na otok doseljeno 40-tak obitelji iz Makarskog primorja.¹⁴ Ono je činilo posebnu skupinu, tzv. "nove stanovnike", obdarene stanovitim povlasticama od strane mletačkih vlasti. Čini se da je do konca toga stoljeća pučanstvo otoka znatno poraslo. Na takvu misao navodi činjenica da je 1698. god. samo u Komiži obitavalo 1.800 duša.¹⁵ Nešto bolje u tom smislu uslijedilo je u sljedećem, XVIII. stoljeću, premda neki suvremenici ističu da je tada na otoku "ono malo stanovnika".¹⁶ Naime, crkveni podaci kazuju da je 1736. naselje Vis obitavalo 2.000, a Komižu pak 1.338 stanovnika. Godine 1751. i 1759. u Visu obitava oko 2.500, a već 1764. god. pak oko 3.000 duša. Nadalje, 1782. god. u tri zaselka Visa živi 460 obitelji s 2.300, a u Komiži pak 320 obitelji s 1.460 članova.¹⁷ Nekako u to vrijeme po jednoj suvremenoj procjeni čitav otok obitava oko 4.000 duša.¹⁸ Potkraj toga stoljeća (1797.) u Komiži je zabilježen 1.671, a u Visu (1798.) pak 2.221 stanovnik,¹⁹ što je u prvom više, a u potonjem naselju manje nego petnaestak godina prije. Ako je istina da se tijekom toga stoljeća samo u Visu rađalo 12-100 djece, a umiralo 8-117 osoba godišnje,²⁰ onda je jasna stagnacija broja otočkog pučanstva toga doba.

Slično je bivalo i na raskršću XVIII. i XIX. stoljeća. Naime, zna se da je početkom 1805. godine otok nastavalo 3.353, a 1809. pak samo 3.310 stanovnika.²¹ Dakle, tada je

¹² G. NOVAK, *Mletačka uputstva i izvještaji*, V, Zagreb, 1966, 43, 47.

¹³ N. BOŽANIĆ-BEŽIĆ, *Popisi i struktura* ..., str. 504.

¹⁴ NOVAK, *Vis*, 112; BEŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Povijest stanovništva u Visu*, 47.

¹⁵ NOVAK, *Dokumenti za povijest* ..., str. 172; Ricardo D'ERCO, *O ribolovu na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1973, 195. Zna se da se tijekom XVII. stoljeća u Visu radalo 1-78, a umiralo 11-12 osoba godišnje, što ide u prilog iznijetoj tvrdnji (N. BEŽIĆ-BOŽANIĆ, *Povijest stanovništva u Visu*, 86).

¹⁶ LAJIĆ, 58.

¹⁷ NOVAK, *Dokumenti za povijest* ..., str. 175, 178. Jedan suvremenik tvrdi da je 1751. Vis obitavalo 3.000 duša (M. DEANOVIĆ, *Dnevnik Iva M. Matijaševića. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, 1, 1952, 297).

¹⁸ Stjepan KRASIĆ, *Ivan Dominik Stratiko*, Split, 1991, 240.

¹⁹ N. BOŽANIĆ-BEŽIĆ, *Popisi i struktura* ..., str. 504; ISTA, *Popisi stanovništva Komiže* ..., str. 87; NOVAK, *Vis*, 131, 133.

²⁰ BEŽIĆ-BOŽANIĆ, *Povijest stanovništva u Visu*, 86. U Visu je 1798. bilo 1.200 muških i 1.041 ženskih stanovnika. Broj obitelji nije se bitnije mijenjao (BOŽIĆ-BEŽIĆ, *Popisi i struktura* ..., str. 498).

²¹ Povijesni arhiv u Zadru (=PAZd), *Spisi Vlade u Dalmaciji*, 1805, II, br. 917; *Spisi Generalnog providurstva*, 1809, Tit. XVIII, rub. 2, br. 5350; Ivan ERCEG, *Stanovništvo Dalmacije (na prijelazu iz 18. u 19. stoljeća)*, *Acta historico-economica Iugoslaviae*, II, Zagreb, 1975, str. 24, bilj. 50. Jedan Izvor kazuje da je 1803. god. na Visu bilo 4.218 žitelja: 2.450 u Visu, a 1.768 u Komiži (PEDERIN, *Njemački putopisi* ..., str. 70). Nadalje, godine 1800. je na Visu rođeno 177, a umrlo samo 77 osoba. U prvoj polovici sljedeće godine ondje je rođeno 96, a umrlo samo 43 osobe (PAZd, *SVD*, 1802, VI, br. 1160).

zabilježeno opadanje broja pučanstva otoka, ali je i tada na Visu obitavalo više ljudi nego, recimo, na otoku Pagu. Nije poznato da je u to doba otok pohodila neka kužna bolest, koja bi decimirala tamošnje pučanstvo: stoga se to može jedino pripisati oskudici živežnih namirnica, odnosno gladi od koje je stradavalo izgladnjelo pučanstvo. Slično je bivalo tada i drugdje po Dalmaciji. Engleska uprava otokom (od 1809.) privlačila je na njega velik broj avanturista i poslovnih ljudi pa je za nekoliko godina broj njegovih stanovnika porastao na čitavih 12.000.²² Tih je godina u samom Visu bilo više rađanja nego umiranja, izuzev 1811. godine (111:130),²³ pa je moguće da su bolji životni uvjeti urodili i porastom domaćeg, otočkog pučanstva. Jer, 1813. god. je u Visu zabilježena nazočnost 4.270 stanovnika.²⁴ Jamačno je slično bivalo i u Komiži, pa je tada otok vjerojatno nastanjivalo oko 8.000 ljudi.

Ponovnim dolaskom otoka Visa pod Austriju, do sredine prošlog stoljeća, njegovo stanovništvo se razvijalo vrlo sporo. To nam najbolje svjedoče brojčani podaci. Stoga evo nekoliko njih, napose za općine, predstavljenih u tabeli:²⁵

Godina	Vis	Komiža	Svega
1818.	2.677	1.881.	4.558
1830.	3.037	2.206.	5.243
1832.	3.477	2.496	5.973
1846.	3.911	2.860	6.771
1854.	3.917	2.860	6.777

Iz ovih brojki vidljiv je stalni porast otočkog pučanstva, ali ne dinamikom ostalog dijela pokrajine. Zacijelo su razlogom tome bile pojave nekih kužnih bolesti (1848.), ali ipak najviše povremene oskudice živežnih namirnica. Tako se zna da je 1828./29. Dalmaciju zahvatila opća oskudica hrane, koja nije mimoišla ni srednjodalmatinske otoke Brač, Hvar i Vis.²⁶ To se ponovilo i 1846.-1848. god. te opet pedesetih godina,²⁷ što se moralo odraziti na smrtnost pučanstva. Na otoku je znala vladati nezaposlenost i velika bijeda. Ljudi su se prehranjivali divljim zeljem da bi preživjeli. Mnogi su se zaduživali kod imućnih na

²² NOVAK, *Vis*, 200, 213. Neki tvrde da je tada otok nastavalo preko 20.000 žitelja (Francesco PETTER, *Compendio geografico della Dalmazia*, Zadar, 1834. 151).

²³ BOŽANIĆ-BEŽIĆ, *Popisi i struktura ...*, str. 494.

²⁴ A. JUTRONIĆ, Kretanje stanovnika u srednjodalmatinskim otocima kroz zadnjih 100 godina, *Geografski glasnik*, 14-15, Zagreb, 1952-1953, 134.

²⁵ Bernard STULLI, Grada o stanju u Dalmaciji 1818. god., *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Zagrebu*, vol. 13, 1983, 167; PAZd, *Razni spisi Namjesništva*, svež. 21, br. 12125; NOVAK, *Vis*, 217-218; PAZd, *Spisi Predsjedništva Uprave državnih dobara u Trstu*, svež. 1, br. 526/pr; *Pokrajinski list uredovnih spisah za Dalmaciju*, Zadar, 1854, dio 4, 41.

²⁶ Š. PERIČIĆ, Oskudica i glad u Dalmaciji u XIX i početkom XX stoljeća, *Radovi IHP u Zagrebu*, 13(1), 1980, 7.

²⁷ NOVAK, *Vis*, 226. Godine 1851. na otoku je bilo 5.980 stanovnika (PAZd, *Spisi obitelji Alberti*, svež. II, br. 45).

račun ribolova.²⁸ Ipak, u nekoliko mjeseci zime 1855./56. u Komiži umire 25 osoba različite dobi, više od nekakve bolesti nego od gladi. Da bi se takvo stanje barem ublažilo 1852. je sam car viškom pučanstvu kao pomoć poklonio 6.000 forinti. Sljedeće godine je jedno bečko dobrotvorno društvo priredilo koncert u korist siromašnih Višana.²⁹ Dakako, i vlada u Zadru je uskakala dodjelom manjih količina živežnih namirnica.

Prvi službeni, bolje reći tiskani popis pučanstva Dalmacije uslijedio je 1857. god., koji je potom činjen otprilike svakih deset godina. Kako se tada kretao broj stanovnika otoka pokazuje tabela temeljena na tim podacima:³⁰

Godina	Broj pučanstva	Godina	Broj pučanstva
1857.	6.304	1900.	9.914
1869.	6.485	1910.	10.107
1880.	7.871	1921.	9.788
1890.	8.674	1931.	8.756

Iz ovih brojki je vidljiv očit porast pučanstva otoka do pred prvi svjetski rat, da bi u međuraću nastupilo njegovo opadanje. No, bilo je već na početku ovog razdoblja oscilacija glede toga. Tako se zna da se samo za tri godine (1857.-1860.) njegovo pučanstvo smanjilo za 1.171 dušu.³¹ Godine 1860. na 26 stanovnika rodilo se jedno dijete. Smrtnost je bila vrlo mala, jedna osoba na 88 stanovnika, daleko ispod pokrajinskog prosjeka.³² Već tada je otok bio prilično naseljen. Njegovo onodobno smanjenje pučanstva može se, dakle, protumačiti jedino iseljavanjem, o kojem nema brojčanih podataka. Međutim, najveći porast tamošnjeg pučanstva zabilježen je od 1869.-1880. godine, 1,75%. Uzevši pak čitavo razdoblje od 1875.-1890. on je iznosio samo 0,96%.³³ Samo je na Lastovu bio manji. Poslije je bilo još pogubnije. Naime, ako se uzme u obzir razdoblje od 1890.-1931. godine, onda je porast stanovništva iznosio ciglih 0,22%.³⁴ Godine 1931. je na otoku bilo 1.361 duša manje nego 1910., kada je zabilježen vrhunac njegove naseljenosti. Dakle je otok u međuvremenu doživljavao priličnu depopulaciju. Zapravo je Vis tada bio najgušće naseljeni dalmatinski otok (1910:101 stanovnika na četvorni kilometar). A to je, kako se ističe, značilo agrarnu prenaseljenost otoka, pa stoga ne treba čuditi iseljavanje njegova pučanstva. Spomenut ćemo i to da je na Visu i okolnim otočićima 1880. god. bilo 1.890. kuća: od 7.871 stanovnika bilo je

²⁸ ISTO, 228; ISTI, *Dalmacija na raskršću 1848*, 29. Godine 1846. je u Visu bilo 560, a u Komiži pak 250 kuća (NOVAK, *Vis*, 217-218).

²⁹ NOVAK, *Vis*, 229.

³⁰ Vjekoslav KLAIĆ, *Opis zemalja u koji obitavaju Hrvati*, II, Zagreb, 1881, 183-184; LAJIĆ, 90, 95; Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske*, Zagreb, 1979, 717-718.

³¹ Kosto VOJNOVIĆ, *Cenni statistico-economici sul Circolo di Spalato 1857-1860*, Split, 1864, 13.

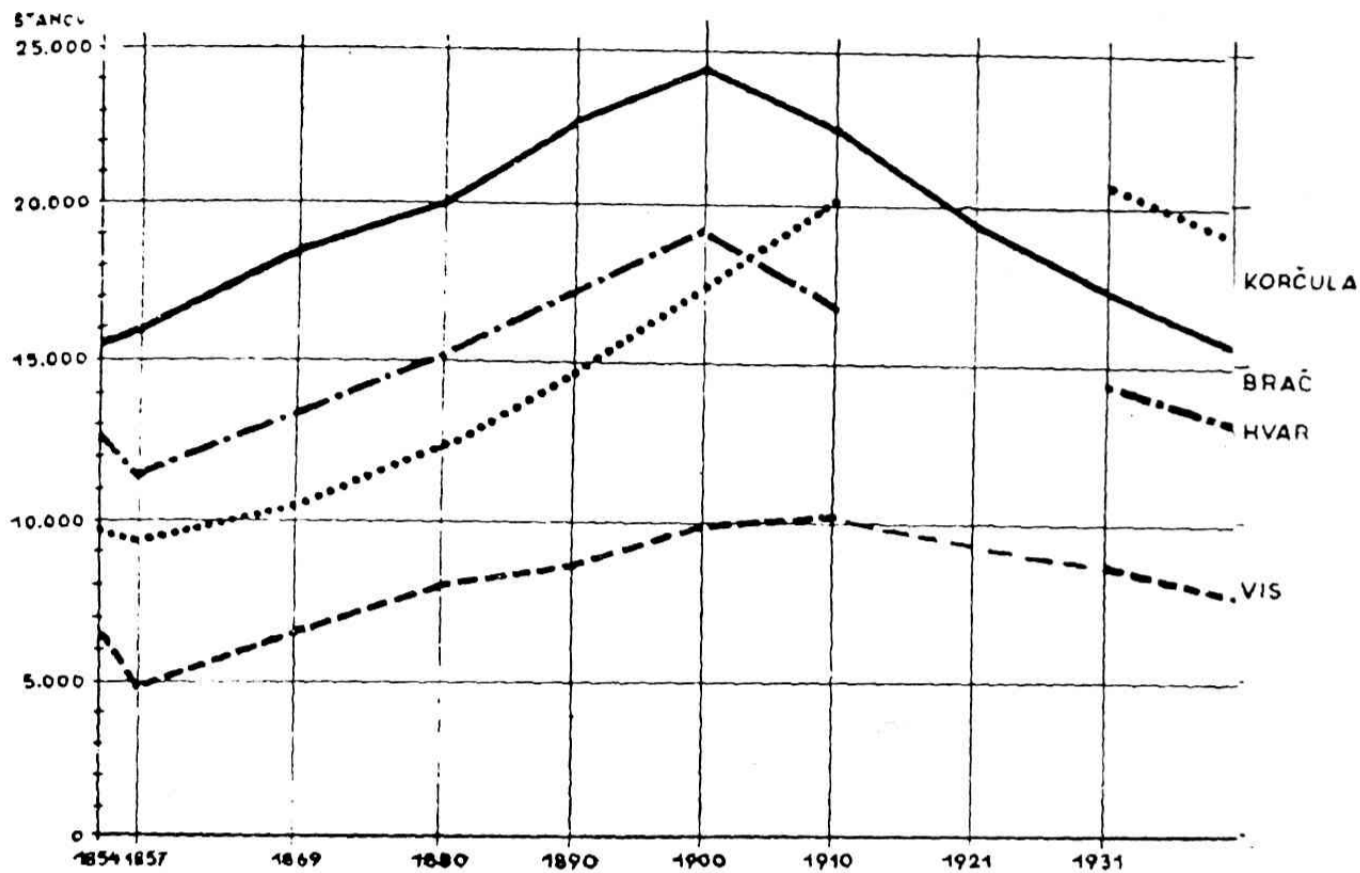
³² ISTO, 24, 28. Vis je 1869. god. među najbolje napućenim kotarevima u Dalmaciji, koji je bio, recimo, tripul

gušće naseljen nego otok Pag (K. LJUBIĆ, *Nešto naše statistike, Narodni koledar za 1875*, Zadar, 100-102).

³³ LAJIĆ, 90-91. Tada je u općini Vis bilo 81, a u onoj Komiže 74 stanovnika po četvornom km (L. MASČEK, *Repertorio geografico-statistico*, Zadar, 1888, 157).

³⁴ LAJIĆ, 95.

3.771 muškog, a 4.100 ženskog spola,³⁵ što je u odnosu na prošlost značilo preokret u korist potonjeg.

Kretanje pučanstva srednjodalmatinskih otoka od 1857.-1931.

2. *Migracije*. Spomenuto je doseljavanje 40-tak obitelji s makarskog područja na Vis sredinom XVII. stoljeća. Ali to nije bila usamljena pojava. Istraživač demografskog razvoja otoka susreće se sa stalnim pojedinačnim ili skupnim useljavanjima, najviše obrtnika, sa susjednih otoka i sveukupnog dalmatinskog kopna. To se događalo tijekom minulih stoljeća, pa je te slučajeve nemoguće ovdje navoditi. Napose velik priljev pučanstva uslijedio je od 1809.- 1813., kada je na otok dospio velik broj stranaca; od oko 4.000 u tom razdoblju je pučanstvo otoka naraslo najmanje na 12.000 (neki kažu do 14.000) ljudi, što znači da je u kratkom roku doselilo blizu 10.000 pustolovnih i poslovnih ljudi.³⁶ Njihov boravak na otoku bio je privremenog značaja, jer su oni nakon sloma Napoleona uglavnom napustili ovaj otok i vratili se onamo odakle su i došli.

Naspram useljavanju tijekom stoljeća, otok je u drugoj polovici XIX. st. počeo doživljavati najprije pojedinačna, a potom skupna iseljavanja njegova pučanstva. Napose početkom XX. stoljeća. No, brojni podaci nisu o tome poznati. Napose pučanstvo Komize

³⁵ MASCHEK, *Repertorio* ..., 65.

³⁶ Dinko FORETIĆ, Vis u međunarodnom zbivanju na početku XIX. stoljeća, *Mogućnosti*, 3, Split, 1956, br. 8. 632; br. 9 708.

počinje brojnije iseljavati u inozemstvo, najviše u Ameriku.³⁷ U desetgodištu od 1881.-1890. iz hvarskog je kotara (i sa Visa) iselilo ukupno 1.095 osoba, daleko više nego što ih je na taj prostor tada uselilo: izračunato je da je onda iselilo 4,3% pučanstva toga kotara.³⁸ Uslijed pojave luga, peronospore i "vinske klauzule", kada je opala proizvodnja vina na otoku, kao uostalom u čitavoj pokrajini, iseljavanje s Brača, Hvara i Visa bilo je u snažnom porastu, što je zabrinjavalo zastupnike u Dalmatinskom saboru, koji su stoga na taj problem upozoravali Beč.³⁹ U razdoblju od 1880.-1910. s Hvara i Visa iselilo je ukupno 3.777 ljudi.⁴⁰ Zasigurno je znatan broj iseljenih bio s Visa. Pa i opadanje ribolova krajem prošlog i početkom ovoga stoljeća uzrokovalo je pojačanje iseljništva. Samo je 1903. god. iselilo 800 Komižana,⁴¹ ako je vjerovati novinskoj vijesti. Neki pak tvrde da bi iseljavanje bilo daleko veće da su otočani imali novca za put do Amerike.⁴² Taj proces je nastavljen i poslije. Nije ga zaustavio ni prvi svjetski rat, nego je otočko pučanstvo znalo iseljavati i u međuraću. Istina ne u velikom broju, barem ne onolikom kao na početku ovog stoljeća.

III. Poljodjelstvo

1. *Posjedovni odnosi.* Kako je rečeno, otok Vis je pružao malo plodne zemlje. Ona koja je postojala bila je dijelom u vlasništvu seljaka, a najvećim dijelom pak malog broja imućnih, plemićkih obitelji, crkvenih ustanova i komune. Samo neki slobodni seljaci imali su je u dostatnoj količini.

Navodno, u srednjem vijeku na Visu nije bilo kmetskih odnosa, nego samo težaštine - kolonata. Težak tada nije smio pobrati grožđe ni požnjeti žito bez prethodne privole vlasnika zemlje.⁴³ Slobodu berbe grožđa viški su koloni ishodili od mletačke vlasti 1445. godine.⁴⁴ Ako je htio obrađivati veću površinu zemlje da bi se održao, tamošnji je seljak morao nju unajmljivati pod raznim uvjetima.⁴⁵ Tako se zna da je u XIV. st. kolon bio dužan tamošnjem samostanu, po običajima i statutu grada Hvara, davati 1/4 uroda grožđa. To je bio odnos "na vječna vremena". Ponekad su koloni davali samo 1/6 od uroda sa zemlje.⁴⁶ Bilo

³⁷ N. BOŽANIĆ-BEŽIĆ, Stanovništvo Komiže u drugoj polovici XIX stoljeća, *Pomorski zbornik*, 12, Rijeka, 1974, 180-18. Istina, još u XIII. stoljeću bilo je iseljavanja Višana u Trogir (N. BEŽIĆ-BOŽANIĆ, Arhivske vijesti o trogirskim zanatlijama u XIII stoljeću, *Mogućnosti*, 27, 1980, 10.11, 1027). Zacijelo je takvih kretanja viškog pučanstva bilo i u drugim smjerovima, na susjedne otoke i kopno.

³⁸ LAJIĆ, 138.

³⁹ Brzopisna izvješća 31. zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskoga, Zadar, 1896, 615.

⁴⁰ JUTRONIĆ, Kretanje stanovništva ..., str. 67.

⁴¹ *Poljodjelski vjesnik*, Zadar, 1904, br. 17.

⁴² Ivo PERIĆ, "Vinska klauzula" u pretposljednem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji, *Rad JAZU*, 375, Zagreb, 1978, 282.

⁴³ I. KASANDRIĆ, Agrarni odnosi u staroj hvarskoj komuni, *Hvarski zbornik*, 4, 1976, 179.

⁴⁴ NOVAK, *Vis*, 94.

⁴⁵ G. NOVAK, Otok Vis u srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, Zagreb, 1953-1954, sv. 3, 125-127.

⁴⁶ KASANDRIĆ, Agrarni odnosi ..., str. 190.

je pak slučajeva da je ugovor poštivan dok je trajala loza.⁴⁷ Takvi su odnosi potrajali sve donedavno.

Kao na Hvaru, tako je i ondje najrasprostranjeniji odnos bio tzv. "*gratia*", uzimanje u najam raspoložive općinske zemlje. U takvim slučajevima je vlast obrađivačima dodjeljivala zemlju pod nešto povoljnijim uvjetima nego što su to činili drugi posjednici. To je bilo primjereno značenju te riječi na latinskom jeziku - blago, naklonost, milost.⁴⁸ Naime, komuna je svake godine na dražbi davala svoje zemlje u zakup. Zakupnik je bio dužan 1/4 ili 1/5, ovisno da li se ta zemlja orala ili kopala.⁴⁹ Inače, općinske su zemlje najčešće davane u zakup pod uvjetom podavanja 1/6 grožđa i drugih uroda. Dakako, ovakav je odnos bio na štetu obrađivača, pa je zato i poljodjelska proizvodnja bivala manja, slabija nego bi se objektivno očekivalo.

Hvarska je biskupija posjedovala zemlje na Visu od kojih je ubirala desetinu, u XVIII. st. do 1.605 barila vina.⁵⁰ Nadalje, neki su Komižani obrađivali zemlje hvarskog kaptola na Biševu. Ako je kolon zakupio plodonosni vinograd, gospodaru je podavana čitava polovica uroda. A ako je pak zakupio голу zemlju, ledinu, onda je gospodaru podavana 1/5, 1/4 ili pak 1/3 uroda, kako je to bilo u XVI. stoljeću.⁵¹ Jednako tako se u zakup svake godine na dražbu stavljalo vino s općinskih zemalja u Visu i s otočića Budikovca. Zakupnik je dobivao 1/4 od vina ili mošta. Bez privole vlasti nitko nije smio na okolne otočiće odvoditi svoje blago na ispašu.⁵²

Ovakvi posjedovni odnosi održali su se sve do međuraća. Da on nije bio pravedan, opće poznata je stvar. To najbolje svjedoče uskraćivanja podavanja gospodarima. Štoviše, i 1922. god. bilo je suprotstavljanja davanju dohotka gospodarima zemalja i zahtjeva za rješavanje agrarnog pitanja u Dalmaciji.⁵³ Potonja agrarna reforma samo je ublažila te odnose u korist obrađivača.

2. *Korisne površine.* Poljodjelstvo otoka Visa u početku njegove kolonizacije od strane Sirakužana nije bilo znatnije razvijeno. Ono se počelo više razvijati tek onda kad je njegovo pučanstvo bolje upoznalo osobine raspoloživog tla.

Najveći dio otoka pokrivala je golet ili šuma, bolje reći makija. Samo plodne doline bile su obrađivane za uzgoj ratarskih i inih kultura. Zemlje komiškog dijela otoka su kamenite i sterilne, dok su one u blizini naselja Vis nešto plodnije. Najveći dio obradivih površina pokrivali su uvijek vinogradi. U prvoj polovini XIX. stoljeća oni su zapremali 20%

⁴⁷ NOVAK, *Dalmacija na raskršću 1848.* 14-15; ISTI, *Vis*, 98.

⁴⁸ Ivo KASANDRIĆ, "*Gratia*" - poseban oblik agrarno-proizvodnog odnosa na području hvarske komune do XIX stoljeća, *Mogućnosti*, 14, Split, 1967, br. 3, 185-186, 292. "Novi stanovnici" su općinske zemlje uživali uz obvezu 1/10 (ISTO, 295).

⁴⁹ NOVAK, *Vis*, 89.

⁵⁰ KRASIĆ, 242-243. Baril = 64,4 litre.

⁵¹ Stijepo PLANČIĆ, *Inventar arhiva Hektorović*, Stari Grad, 1984, III, 149. Gotovo sva tamošnja zemlja bila je pod kolonatom i u XIX. stoljeću, uglavnom dok traje loza (Bogdan STOJSAVLJEVIĆ, *Povijest sela*, Zagreb, 1973, 372).

⁵² ISTO, 118.

⁵³ Franko MIROŠEVIĆ, Položaj dalmatinskih težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest u Zagrebu*, 20, 1987, 84, 97.

takvog zemljišta, dok je sve ostalo bilo gotovo neobrađivo tlo.⁵⁴ Kako su se kretale površine korisnog tla otoka, moguće je pratiti tek od sredine prošlog stoljeća. Stoga ćemo ovdje te brojčane podatke predočiti tabelarno.⁵⁵

Vrst tla	godina					
	1844.	1852.	1856.	1857.	1890.	1900.
	J u t a r a			h e k t a r a		
oranice	17	21	22	22	14	8
vinogradi	2.257	3.066	2.128	3.642	4.697	2.729
vin. s vočkama	263	297	266			
vrtovi	18	38	19		154	88
pašnjaci	2.194	4.973	2.286	4.854	3.746	2.125
šume	4.173	8.678	4.209	8.623	8.540	4.914

Odmah pada u oči zbrka podastrih brojki, pa stoga one ne djeluju vjerodostojno. No njih su bilježile službene vlasti, pa su jedine kojima raspolažemo. Nama se čini da su jedino one iz god. 1900. jedino istinski mjerodavne. Nadalje, navest ćemo da je 1847. na otoku bio 3.521 jutro obradive zemlje, od čega 3.100 pod vinovom lozom. Pet godina potom obradivo je bilo 21%, a neobrađivo pak čak 77,9% tla na otoku. Inače su podastrene brojke, ako su točne, jako teško objašnjive. No, u svakom slučaju se vidi da je većina obradive zemlje otoka bila uvijek pod vinogradima.

3. Poljodjelska proizvodnja

3.1. *Ratarstvo.* U antici je zemljoradnja bila sporedna grana gospodarstva otoka. Kako je to upravljala konfiguracija zemljišta, točnije male obradive površine, to se ondje i poslije sijalo malo žita i povrća, pa je i urod bivao srazmjernan, nažalost uvijek nedostatan potrebama njegova pučanstva. Dapače, u XV. st. ga je bivalo samo za dva mjeseca.⁵⁶ I druge vijesti kazuju slični podatak, mada je u srednjem vijeku upravo zemljoradnja bila gotovo isključivim zanimanjem otočkog pučanstva.⁵⁷

Još krajem XVIII. st. poljodjelstvo otoka je bilo u tako teškom položaju da je najveći dio njegova pučanstva trpio siromaštvo i bijedu. Naime, tada su obrađivane samo 3/10 ta-

⁵⁴ Francesco CARRARA. *La Dalmazia descritta*, Zadar, 1846, 108; Franz PETTER, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha, II, 1857.

⁵⁵ Povijesni arhiv u Splitu (=PAS), *Arhiv katastarskih mapa*, Operat Visa, br. 700/1; Benedikta ZELIĆ-BUČAN. Privredne prilike u splitskom okružju pedesetih godina XIX stoljeća, *Arhivski vjesnik*, 19-20, Zagreb, 1976/77, tab. II; VONOVIC, *Cenni ...*, tab. V; Statistični izvještaj o gospodarstvenim prilikama u okružju Trgovačke i obrtničke komore u Splitu 1890-1893. Split, 1895, 34-35. Jutro je iznosilo 0,57 hektara.

⁵⁶ KASANDRIĆ. *Proizvodni odnosi ...*, str. 76.

⁵⁷ NOVAK. *Lis. 95.* Mecen je zapremao 61,5 litara odnosno oko 50 kg raznog žita.

mošnje površine, koje su bivale uglavnom pod vinovom lozom. Dakle, ratarstvu je preostajala neznatna površina obradive zemlje, koja je davala žita jedva za tri mjeseca prehrane tamošnjeg pučanstva.⁵⁸ Sama obrada je bila na vrlo niskoj razini. Nju su najvećim dijelom obavljale žene jer su muškarci bivali zaokupljeni ribarstvom.⁵⁹ Stoga se ne treba čuditi što je ratarstvo tada donosilo doista deficitarne količine žita i povrća, tako da se većina njih morala nabavljati na strani.

Ni u sljedećem stoljeću stanje se nije bitnije promijenilo. Prvih godina druge austrijske uprave Dalmacijom, oko 1820. godine, otočani su proizvodili tek 60-tak stara pšenice i ječma, neznatnu količinu sočiva.⁶⁰ Samo ponekad se žito sijalo između stare i nove sadnje vinove loze. Dapače, ljetina je znala bivati još slabija. Tako se sljedećih desetak godina ondje proizvodi ciglih 20 mecena žita godišnje, što je bilo daleko ispod potreba tamošnjeg pučanstva.⁶¹ Tridesetih se godina njive počelo gnojiti manjim količinama stajskog gnojiva. Na kamp zemlje bacalo se oko 15.000 funti takvog gnoja. Sijalo se žito isključivo "pod motiku", a ne oranjem, jer se radilo o doista malim površinama. Kako se kretala stvarna ratarska proizvodnja otoka u to doba, najbolje pokazuje tabela sačinjena na suvremenim podacima za razdoblje od 1829. do 1842. godine.⁶²

Godina	Komiža		Vis		Svega (varičaka)	
	žita	sočiva	žita	sočiva	žita	sočiva
1829.	74,5		347	8,5	421,5	8,5
1830.	74,6		643	35,5	717,6	35,5
1831.	179		430,8	10,5	609,8	10,5
1832.	118,3		557	111	675,3	111
1833.	128,5		222	25,5	350,5	25,5
1834.	-		113	-	113	
1835.	270,7		232	37	502,7	37
1836.	526		826	1.352		
1837.	602	12	1.668	41	2.270	53
1838.	619	15	1.878	400	2.497	415
1839.	302	1	1.011	129	1.313	130
1840.	378	1	1.242	149	1.620	150
1841.	603		1.851	160	2.454	160
1842.	569		2.701	276	3.270	276

⁵⁸ PERIČIĆ, Proizvodnja i izvoz srednjodalmatinskih otoka u XVIII stoljeću, *Radovi IHP*, 9, Zagreb, 1976. str. 10.

⁵⁹ G. NOVAK, Dalmacija u drugoj polovini XVIII stoljeća, *Starine*, 51, Zagreb, 1959, 67-68.

⁶⁰ PAZd, *Miscellanea*, svež. 5, poz. A. Mletački star je zapremao 83,4 litre odnosno oko 60 kg nakon žita.

⁶¹ PAZd, *Spisi Registrature Namjesništva (=SRN)*, 1833, 1/8, br. 163. Mecen je zapremao 61,5 litara, odnosno oko 50 kg žita.

⁶² PAS, *Arhiv katastarskih mapa*. Operat Vis. Varičak je iznosio 9,9 litara, dakle 6-7 kg žita ili sočiva.

Predstavljene brojke pokazuju značajan porast ratarske proizvodnje u odnosu na prethodno razdoblje. To bi se moglo pripisati nešto većoj uporabi stajskog gnojiva, ali i općem nastojanju tamošnjeg pučanstva glede obrade zemlje. Naravno, ni to nisu bile točne količine jer su koloni znali zatajivati stanovite količine proizvoda. Treba reći da je, uz mali uspjeh, tada na otoku uzgajan i krumpir. Kako su dobivene količine bivale neznatne, to nisu niti iskazivane u statistikama. U tom je razdoblju komiška općina prosječno proizvodila 52 mecerena žita, te nešto malo sočiva (boba), dok je viška pak proizvodila redovito 181 mecer žita, 22 mečena povrća, 3 mecerena boba, te još desetak mecerena drugog sočiva. Nadalje, god. 1846. je na otoku dobiveno 205, a sljedeće pak 33 kvintala raznog žita,⁶³ da bi potom otočko pučanstvo proizvodilo 104 mecerena žita i 50 mecerena sočiva godišnje. Kako su sve bolje zemlje već dotle došle pod vinovu lozu, nije bilo nade u porast proizvodnje žita i povrća. Dapače, upravo ta činjenica je tome bila na putu.

Na početku druge polovine prošlog stoljeća komiška je općina proizvodila 100, a viška upola manje stara žita, kako je to zabilježeno 1852. god.⁶⁴ Drugi izvor pak kazuje da je dotle otok redovito proizvodio 124 mecerena žita, 50 mecerena sočiva, 15.000 krumpira i 70.000 funti povrtnica. No, 1853. je na otoku proizvedeno 38 mecerena žita, 24 mecerena sočiva i 25.000 funti povrtnica, te samo 10.000 funti krumpira. Sljedeće godine pak proizvedeno je ondje 231 mecerena žita, 98 mecerena sočiva, 40.000 funti povrtnica i 25.000 funti krumpira.⁶⁵ Veći dio te proizvodnje otpao je na općinu Vis, a manji (1/3) na onu Komiže. Kako se pak ona kretala na otoku u četverogodištu 1857.-1860. svjedoče vjerodostojni, službeni podaci, pa ih ovdje predstavljamo tabelarno.⁶⁶

Vrst uroda	mjera	1857.	1858.	1859.	1860.
žito	mecen	2.410	1.960	2.113	1.701
sočivo	mecen	58	58	70	40
krumpir	mecen	18	32	36	130
povrće	funta	11.500	7.600	13.300	100.000
slama	funta	240.000	200.000	240.000	160.000

Iz ovoga je očita stagnacija proizvodnje žita i sočiva. Nešto veći porast zabilježen je u proizvodnji krumpira i povrća, a prvi put se navode količine slame. Svejedno su te količine zadovoljavale potrebe otočkog pučanstva samo djelomično, te je manjak namirnica bivao namican na strani.

Sljedećih desetljeća otočke su njive postajale sve manje, na račun porasta vinograda, što je opet uvjetovalo smanjenje proizvodnje krušnih žitarica i povrtnica. A to unatoč nas-

⁶³ NOVAK, *Vis*, 226.

⁶⁴ PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V, Lesina 1852.

⁶⁵ PAZd, *SRN*, 1854, VIII/3. Drugi izvor kazuje da je te godine na čitavom otoku dobiveno 276 stara žita, 87 stara sočiva, 45 stara krumpira, 100 stara povrća i 120 stara raznih gomoljika (PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V, Lesina 1852). Bečka funta iznosila je 560 grama.

⁶⁶ VOJNOVIĆ, tabela V.

tojanja Poljodjelskog društva utemeljenog u kolovozu 1869. u Visu, jer se njegova aktivnost svodila uglavnom na teorijska razmatranja. Tako je recimo 1890. god. na otoku proizvedeno malo žita, krumpira i zelja,⁶⁷ ali su se te kulture ipak i dalje uzgajale. Dapače, pojedinci su tražili načine i trudili se na unapređenju ondašnjeg ratarstva. Tako je početkom 1896. od Dalmatinske vlade u Zadru poduzetnicima Antunu Petriću i Luigiu (Vjekoslavu) Dojmiju pristigla određena količina umjetnog gnojiva, kako bi se potakla njegova uporaba na otoku.⁶⁸ Ipak sve to nije bitnije izmijenilo odnos ondašnjeg pučanstva spram ratarstvu. Dapače, velika suša, kao ona ljeti 1904. god. znala je spržiti usjeve i grožđe u tolikoj mjeri da je upravo decimirala proizvodnju.⁶⁹ Zanimljivo je pak da je 1928. god. započet pokušajni uzgoj raznog graška na poljima Komiže. To se iskazalo korisnim i unosnim. Do 1937., dakle u deset godina, ondje je proizvedeno čak 25 vagona zimskog graška, koji je najvećim dijelom prodavan izvan otoka.⁷⁰ A to je, naravno, poticalo daljnji uzgoj te kulture na otoku.

Treba reći da su na otoku uzgajane i neke industrijske biljke. Tako je sredinom XIX. st. ondje uzgajana manja količina nekih industrijskih biljki. Ondje se uzgajala neznatna količina lana, namijenjena isključivo potrebama domaćeg pučanstva. Njega su uzgajali samo pojedini seljaci. Poslije, nekako od 1880. god. na otoku se uzgaja krizantema. God. 1881. ona se uzgajala na 42, a sljedeće godine pak na 38 jugera površine. Godišnje se tada bralo oko 1.000 kg njena cvijeta.⁷¹ Potonje godine je trgovac Ante Topić na izložbi u Trstu izlagao ružmarinovo lišće i ulje, koje se isticalo kakvoćom. Potkraj toga stoljeća na otoku se dobivalo oko 250 kvintala lišća i po nekoliko desetina litara ružmarinova ulja.⁷² Nakon toga su ružmarinom bile obrasle velike šumske površine otoka, iz kojega se izvlačila prilična količina ulja, namijenjena prodaji izvan njega.⁷³

3.2. *Vinogradarstvo*. Temelj gospodarstva pučanstva otoka, pored ribarstva, oduvijek je činilo vinogradarstvo. Naime, još je u antičko doba otok postao znamenit nadaleko po vinu izvrsne kakvoće, što ujedno znači da je uzgoj vinove loze bivao dobar i uspješan. Grčki filozof Agatarhial još u III. st. prije Krista bilježi da se na *Issi* (Visu), otoku na Jadranu, proizvodi vino koje se uspoređuje sa svim ostalim tada poznatim vinima. Štoviše, ono se pokazalo najboljim od svih.⁷⁴ Tradicija je nastavljena sljedećih stoljeća, kako to svjedoči novac na kojem je prutić vinove loze s lišćem i grozdom, te amfore. Gospodarska zgrada iz kasnog helenističkog doba pronađena u Velom Zlopoju, gdje ima mnogo posuda, još je jedno svjedočanstvo onodobnog vinogradarstva otoka.⁷⁵ Može se stoga ustvrditi da je vinogra-

⁶⁷ Statistički izvještaj str. 62-63.

⁶⁸ *Il Dalmata*, 31, Zadar, 1896, br. 80.

⁶⁹ *Pučki list*, Split, 1904, br. 15.

⁷⁰ Stanko OŽANIĆ, *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split, 1955, str. 248.

⁷¹ PAZd, *SRN*, 1883, XIA, br. 654 (7474, 7856).

⁷² Antonio d'ALIA, *La Dalmazia*, Rim, 1912, 46; ISTI, *L'Agricoltura - le industrie - il commercio della Dalmazia*, Rim, 1917, 46, 26, 42. Navodno je oko 1920. na otoku brano 4 vagona buhača (LAKATOŠ, 82).

⁷³ *Dalmacija*, Spmen-knjiga, Split 1923, 150-151.

⁷⁴ G. NOVAK, *Issa li isejska država*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, Split, 1953, 57-58;

ISTI, *Vis*, 61; *Dalmacija*, Split, 1892, 61; OŽANIĆ, 118.

⁷⁵ NOVAK, *Vis*, 61, 70; *Otok Vis u helenističko doba*, 16.

darstvo tada bivalo najrentabilnijom granom poljodjelstva na otoku. I ne samo tada, kako će se vidjeti, nego i poznijih stoljeća.

Da je tomu bilo doista tako, svjedoči nam mjerodavni putnik koji je koncem XV. st. zabilježio da otok Vis "daje samo vino" i da ga nastavaju ribari.⁷⁶ Jednako tako crkveni vizitator otoka stotinjak godina potom izjavljuje slično,⁷⁷ isključivo glede kakvoće vina, odnosno ulova srdela. Naime, tada je gotovo sva obradiva zemlja otoka bivala pod vinovom lozom, a nije bilo razloga da i poslije ne bude tako. Svi redom mletački izvjestitelji ističu obilje vinove loze na otoku,⁷⁸ što nas učvršćuje u iznijetom uvjerenju. Mletački sindici sredinom XVI. st. prvi donose podatak o količini njene proizvodnje. Tada se na otoku, kažu, proizvodilo 50-60.000 kvarata odličnog vina.⁷⁹ Nadalje, godine 1580. je zabilježena obilata berba, a pet godina potom je ondje proizvedeno najmanje 18.466 barila vina.⁸⁰ Na otoku su tada postojali mnogi vinogradi hvarske komune, a on je bio pokriven vinovom lozom.

U XVIII. stoljeću je poljodjelstvo uopće bilo zanemareno, ali se svejedno vinova loza uzgajala. Njime se tada najvišeanimalo pučanstvo naselja Visa, dok je ono Komiže bilo uglavnom okrenuto ribarstvu.⁸¹ No nije uvijek išlo sve glatko, uspješno. Tako se znade da je 31. srpnja 1751. veliko nevrijeme nad otokom uništilo njegove vinograde. Tom zгодom je berbi uskraćeno oko 40.000 barila vina.⁸² Držimo ipak tu brojku pretjeranom. Dva-desetak godina potom A. Fortis je posjetio otok i zabilježio da se ondje pravi vino osrednje kakvoće. I tada se ondje, kao uostalom na svim srednjodalmatinskim otocima pravila prilično velika količina vina. Prema nekim izvorima koji donose aproksimativne brojke, oko 1800. god. otoci Hvar i Vis proizvode 110.000 - 130.000 barila vina i 6.000 rakije godišnje.⁸³ Teško je dokučiti količine koje otpadaju na svaki od tih otoka.

Nemirno napoleonsko doba početkom XIX. st. samo je moglo unazaditi tu proizvodnju. Jer, tada je vladala nesigurnost na otoku koji je pretvoren u krijumčarsko gnijezdo, napose od 1809.-1813. godine. No, unatoč tomu proizvodnja vina je nastavljena. Kako je pak izgledala stvarna izrada vina na otoku u prva dva desetljeća toga stoljeća pokazuje suvremena statistička tabela koju onda ovdje predočavamo.⁸⁴

⁷⁶ Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, *Obala vječnog proljeća*, Mosorska vila, 1, Omiš, 1991, br. 2, 63.

⁷⁷ T. MATIĆ, *Hrvatski književnici mletačke Dalmacije i život njihova doba*, *Rad JAZU*, 231, Zagreb, 1925, 207 (... "admodum fera generosissimi vini claretque piscatione sardelarum...").

⁷⁸ G. NOVAK, *Mletačka uputstva i izvještaji*, V, Zagreb, 1966, 43, 47; VII, Zagreb, 1972, 156, 259, 287.

⁷⁹ G. NOVAK, *Obnova i naseljavanje otoka Visa*, *Anal. Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, I, 1955, 6; ISTI, *Vis*, 108; OŽANIĆ, 23.

⁸⁰ PAZd, *Spisi generalnog providura Petra Valiera (1685-1687)*, knj. I, 1, 230-232.

⁸¹ NOVAK, *Vis*, 132-133, *Poljoprivreda na dalmatinskom primorju i otocima u XVIII stoljeću*, *Starine*, 51, Zagreb, 1962, 67.

⁸² *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Split, 1993, 147.

⁸³ PAZd, *Spisi Dvorske komisije*, XII, br. 3557; *Spisi guvernera Goëssa*, I, 1803, br. 200.

⁸⁴ PAZd, *Presidijalni spisi Namjesništva*, 1821, br. 378. Emer je iznosio 56,5 litara.

Godina	emera	Godina	emera
1801.	14.500	1811.	22.800
1802.	20.600	1812.	17.300
1803.	17.000	1813.	22.000
1804.	44.000	1814.	12.500
1805.	19.000	1815.	14.330
1806.	20.900	1816.	23.100
1807.	18.700	1817.	30.000
1808.	26.400	1818.	50.000
1809.	30.000	1819.	40.000
1810.	23.000	1820.	30.000

Prema tome, u navedenom razdoblju je otočka proizvodnja vina stalno oscilirala. Njena prosječna količina iznosila je 38.000 emera. U viškoj općini 26.000, a u komiškoj pak 12.000 emera. Rekordna jematva uslijedila je god. 1818., a najviše je zatajila 1814., kao svugdje u pokrajini. No proizvodnja je ipak stalno nadvisivala potrebe potrošnje domaćeg pučanstva. Poput Fortisa u XVIII. stoljeću, jedan drugi posjetitelj otoka četrdesetak godina potom tvrdi da je, nekoć slavno viško vino, glede kakvoće spalo tada na najnižu razinu.⁸⁵ Držimo pak da je ta tvrdnja pretjerana ili da je došla od nedostatno mjerodavnog procjenitelja kakvoće, jer nije moguće da se kakvoća tamošnjih vina najednom srozala na takve grane.

Početak dvadesetih godina toga stoljeća otok je proizvodio oko 15.000 barila vina. Viška općina 8.000, a komiška pak 7.100 godišnje.⁸⁶ Nadalje, jedan izvor kazuje da je do 1832. god. otok redovito proizvodio 42.500, a 1834. god. čak 67.200 emera. Najbolje obično vino pravilo se tada u Podšpilji (ali samo 200 barila) i u Podhumlju (4.000 barila) u komiškoj općini.⁸⁷ Već su tada najbolje zemlje bile namjenjivane uzgoju upravo vinove loze. Među lozom su zasađivana plodonosna stabla, najviše rogač. Loza je gnojena tri godine zaredom, da bi se potom jednu godinu odmarala, ostala neobrađena. Ona je zasađivana na udaljenosti od oko 90 centimetara (2 i 2/3 stope), dok su njeni redovi bivali udaljeni jedan od drugog više od jednog metra (3 stope). Tako je na jednom jutru bivalo zasađeno 5.000-7.200 loza. Jedno jutro zasađeno s 7.200 loza davalo je prosječno 36, zasađeno sa 6.000 loza 22, a ono s 5.200 loza samo 10 emera vina godišnje. Prema tomu, najviše se isplaćivala prva solucija. Vinogradi bez stabala trajali su do 40, a oni s njima do 35 godina. Pored vina Višani su od dropa pekli rakiju. Godine 1844. vinogradi su (i s vočkama) u viškoj općini pokrivali 4.495, a u komiškoj općini pak samo 1.057 jugera zemlje, više od 1/5 ukupnih obradivih zemalja na otoku.⁸⁸ Isti izvor pokazuje proizvodnju vina na otoku u razdoblju od

⁸⁵ Ivan PEDERIN, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split, 1987, 70.

⁸⁶ PAZd, *Miscellanea*, svež. 5, poz. A.1. 22-23.

⁸⁷ PAZd, *Presidijalni spisi Namjesništva*, 1836, VI/1, br. 317/p.

⁸⁸ PAS, *Arhiv katastarskih mapa*, Operat Vis; Šime PERIČIĆ, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848.*, Split 1993, 25. Sić je zapremao 11,4 litra.

1828.-1841. godine. Držimo da su to najtočniji podaci pa ih stoga po općinama donosimo u tabeli:

Godine	Komiža	Vis	svega
	(sica)		
1828.	75.505	186.844	258.349
1829.	77.140	177.611	254.751
1830.	38.731	131.375	170.106
1831.	111.862	229.705	331.167
1832.	61.862	128.451	190.416
1833.	86.173	184.976	271.149
1834.	129.507	260.557	390.064
1835.	97.662	222.373	320.035
1836.	72.218	171.430	243.648
1837.	65.855	146.316	212.171
1838.	96.481	96.481	192.962
1839.	97.412	183.720	281.132
1840.	97.594	248.853	346.447
1841.	90.283	219.642	309.925

I ovdje su očite velike oscilacije godišnje proizvodnje. Najviše je proizvedeno 1834., a najmanje 1830. godine. Podatak za 1838. zacijelo je *lapsus calami* jer nije moguće da je proizvodnja u obje općine bila sasvim ista. U tom se izvoru pak tvrdi da je do 1844. prosječno pravljeno godišnje u viškoj općini 35.004, a u komiškoj pak 16.017 emera vina, dakle 51.021 emer na čitavom otoku. A te, 1844., u viškoj je općini proizvedeno 36.537, a u komiškoj pak 15.587 emera vina (ukupno 52.115), da bi dvije godine potom proizvodnja spala na samo 33.000 emera. Jamačno je tome uzrok bio u velikoj suši ili nekoj bolesti loze.

Sredinom XIX. stoljeća sve više je krčene zemlje zasađivano lozom. No, podaci o tadašnjoj proizvodnji vina su proturječni, kao uostalom i prije toga. Neki suvremenici tvrde da je otok prethodnih godina prosječno proizvodio 45.000, a drugi da je ta količina dostizala 60.000 barila. Zacijelo se radi o proizvoljnim procjenama pojedinaca, koje se nisu temeljile na realnim podacima.⁸⁹ Godine 1852. otok je proizveo 48.000 barila, a sljedeće pak ciglih i samo 8.500 emera. 1854. je uslijedila berba koja je dala nešto više vina od prethodne - 8.670 emera.⁹⁰ Dvije potonje godine bio je izuzetno škrt urod grožđa koji se može pripisati jedino pojavi luga u viškim vinogradima. I sljedećih godina je urod vinove loze znatno podbacivao tako da se godišnje na otoku pravilo pet do jedanaest i po tisuća emera vina.⁹¹ A to je onda ponekad bilo manje negoli je iznosila redovita potrošnja domaćeg pučanstva. U čitavom četverogodištu 1857.-1860. ondje je proizvedeno ukupno 33.700 emera

⁸⁹ PAZd, SRN, 1855. VIII/9.

⁹⁰ PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V, Lesina 1852; SRN, 1859, VIII/9.

⁹¹ VOJNOVIĆ, *Cenni ...*, str. 68, 73.

vina. To je predstavljalo 5,7% vinske proizvodnje splitskog okružja, što je količinski bilo odmah poslije Splita i Brača.⁹²

Kada je 1858. god. na vinovu lozu u Italiji napao lug u poražavajućoj mjeri, to je dalo poticaj viškim vinogradarima. Na otoku se počinju sjeći šume, pa i voćke (masline) da bi se na tim prostorima zasađivala loza. A kad je 1874. filoksera gotovo dokrajčila francuske vinograde, to je dalo još veći polet viškom vinogradarstvu. Već 1877. god. je vinovom lozom bilo pokriveno 2.044 ha obradivih površina otoka. I poslije je ona zasađivana sve više. Tada se ondašnja proizvodnja vina kretala do 12,9 hl po hektaru, dok je, recimo, na Hvaru ona iznosila samo 8 hl. Mjerodavni suvremenici tvrde da je viško tlo bilo najpogodnije za uzgoj vinove loze na srednjodalmatinskom otočju.⁹³ Komiški vinogradi bili su smješteni na gotovo okomitim padinama bregova, što je također pozitivno utjecalo na kakvoću uroda grožđa. Tada je vinogradarstvo otoka poprimilo hvalevrijedan polet, kao uostalom i u mnogim dijelovima Dalmacije. Primjereno tomu kretalo se vinarstvo odnosno podrumarstvo. Godine 1877. je na otoku proizvedeno 26.440 hl vina, a potonjih godina je bivalo slično (30.000 barila).⁹⁴ Kako je spomenuto, upravo sedamdesetih godina na otoku je uvedena uporaba željeznih torkula nabavljenih u Francuskoj i Njemačkoj. Proizvodnja vina je obavljana najvećom pozornošću i na najracionalniji način kako bi se seljaci konačno odvratili od zastarjelog, dotle rabljenog gotovo od svih vinara otoka.⁹⁵

No vrhunac uzgoja vinove loze na otoku uslijedio je nekako oko 1890. godine, kad je ona pokrivala površinu od čitavih 4.697 jutara (u općini komiškoj 1.438, a u viškoj 3.259). Može se stoga sa sigurnošću reći da su Višani sve raspoložive površine otoka zasađili lozom, to prije što se 1900. god. ta površina popela na 2.729 hektara, dakle nešto više nego li ih je bilo deset godina prije.⁹⁶ Naravno, sukladno tomu rasla je i proizvodnja tamošnjeg vina. Naime, poznato je da je 1888. god. na otoku proizvedeno blizu 100.000 hektolitara, gotovo četiri puta više nego li dvadesetak godina ranije.⁹⁷ Kako se pak proizvodnja kretala poslije, najbolje svjedoči četverogodište od 1890.-1893. Svrstani po općinama tabelarno oni izgledaju ovako:⁹⁸

Općina	1890.	1891.	1892.	1893.
		hektolitara		
Komiža	24.000	29.000	27.500	34.000
Vis	100.000	90.000	80.000	100.000
Ukupno	124.000	119.000	107.500	134.000

⁹² Igor KARAMAN, Sastav i društveno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća, *Dalmacija 1870*, Zadar, 1972, str. 20, bilj. 23.

⁹³ PAZd, SRN, 1878, VIII/3 A. Hektar loze na Visu davao je onoliko vina koliko i onaj u splitskom polju (*Statistični izvještaj ...*, str. 39).

⁹⁴ KLAJČ, 183.

⁹⁵ L. MASCHEK, *Manuale del regno di Dalmazia za 1872*, 233.

⁹⁶ *Općinski rječnik*, XIV Dalmacija, Beč, 1908, 21, 29.

⁹⁷ *Il Dalmata*, 23, 1888, br. 88; Petar KUNIČIĆ, *Viški boj*, Zagreb, 1892, 15. Godine 1896. otok je proizveo samo 47.030 hektolitara vina na površini od 2.419 hektara (Josip DEFILIPIS, *Dalmatinsko selo u promjenama*, Split 1997, 54).

⁹⁸ *Statistični izvještaj ...*, str. 40-41; Giuseppe MODRIĆ, *La Dalmazia*, Torino-Rim 1892, 153.

Ova tabela jasno pokazuje da je viška općina uvelike tada nadmašivala komišku u proizvodnji vina. Potonja je proizvodila otprilike 1/3 količina prve. Dakle, tih godina je otočka proizvodnja vina znatno nadmašivala brojku od 100.000 hl godišnje. A to je bio ogroman napredak u usporedbi s razdobljem 1857.-1860. godine. Vino je bivalo većim dijelom crno, a manjim bijelo, kao na susjednom Hvaru. U viškoj općini pravilo se dosta opola. Inače su bila poznata i cijenjena vina kurtelaška, maraština i vugava. Njihova kakvoća je dobila potvrdu na brojnim izložbama, gdje su neka polučila nagrade i medalje. Pače, na izložbi u Gentu 1903. god. viško je vino predstavljalo Dalmaciju. To je još više pronijelo glas o kakvoći viških vina.

Poslije tako poletne, dinamične proizvodnje vina ona počinje jenjavati. To su uzrokovali pojava filoksere i pad cijena vinu na stranom tržištu. Tako se zna da je do 1898. god. otok proizvodio prosječno 80.000 hl vina, te godine 55.000, a već sljedeće pak 60.000 hl. Potonje godine je na komišku općinu otpadalo 20.000 hl.⁹⁹ No, ubrzo su vinogradi oporavljeni, te se otok Vis držao eminentno vinogradarskim. U obilatim godinama je on i poslije tržištu nudio do 80.000 hl vina,¹⁰⁰ što znači da je proizvodnja bila još veća. Otočke vinograde je i tada znala uništavati krupa. Tako je u lipnju 1902. i u srpnju sljedeće godine krupa nanijela štetu berbi u vrijednosti od preko 400.000 kruna, odnosno 15.000 hl vina.¹⁰¹ Takve nedaće i drugi razlozi činili su da opadne urod grožđa. Već 1904. god. na otoku je dobiveno samo 40.000 hl, 25.000 u viškoj, a 15.000 hl u komiškoj općini. To je dakle bila tek polovica od dotle uobičajenog uroda.¹⁰² Zacijelo je tako bivalo do 1924., kada se ondje najvećim dijelom uzgajala loza "kaštelka", a od jakih vina i opola najviše "grk" i "vugava".¹⁰³ Količine proizvodnje pak nisu poznate.

Za vrijeme prvog svjetskog rata filoksera je gotovo zatrla otočke vinograde, to prije što ih nije imao tko obrađivati i štititi od nametnika. Dakako, to je utjecalo na razmjernu proizvodnju vina. U međuraću se pristupilo obnovi vinograda,¹⁰⁴ ali je tek tridesetih godina otočka proizvodnja vina dostigla negdašnju razinu. Naime, tada se 4/5 pučanstva otokaanimalo upravo vinogradarstvom, što je onda moralo uroditi primjerenim rezultatima.¹⁰⁵ Dakle je proizvodnja vina opet postala najznačajnijim zanimanjem ondašnjeg pučanstva. Godine 1923. čitav je kotar Hvar, kojemu je pripadao Vis, proizveo 50.900 hl bijelog i 42.300 hl crnog vina.¹⁰⁶ To pokazuje da je tada prevagu postigla proizvodnja bijelog vina. Svakako je barem slično bilo i na Visu. Obnova vinograda tekla je prilično brzo. Da je tomu

⁹⁹ OŽANIĆ, 164; *Pučki list*, 1900, br. 5; R. PETERMANN, *Führer durch Dalmatien*, Beč, 1899, str. 412, bilj. 2. Ipak, najpouzdaniji podatak je onaj koji kaže da je na Visu 1896. proizvedeno 47.030 hl vina. Dvije godine potom u općini Vis je proizvedeno 40.000, a u komiškoj 15.000 hl vina, uglavnom crnog (Miho TARTAGLIA, *Vinarski vodič za Dalmaciju*, Split, 1899, 46).

¹⁰⁰ *Poljodjelski vjesnik*, 12, 1904, br. 11.

¹⁰¹ *Smotra dalmatinska*, 15, 1902, br. 47; *Poljodjelski vjesnik*, 12, 1904, br. 11; *Jedinstvo*, 9, 1902, br. 49.

¹⁰² *Poljodjelski vjesnik*, 12, 1904, br. 24.

¹⁰³ *Vinska kriza*, Split, 1908, 18, 21.

¹⁰⁴ NOVAK, *Vis*, 260, 277.

¹⁰⁵ Borivoje Ž. MILOJEVIĆ, *Ostrvo Vis, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 39, 1927, 121.

¹⁰⁶ *Dalmacija, Spomen-knjiga*, Split, 1923, Statistika ...

tako, pokazuje i činjenica da je na otoku 1938. god. proizvedeno čak 150.000 hl vina,¹⁰⁷ što predstavlja vrhunac njegove proizvodnje u prošlosti. Što proizvodnja nije bila još veća, treba pripisati slaboj potražnji vina na tržištu. Crna vina za križanje Jelse, Vrboske i Visa stala su uz bok talijanskim i španjolskim vinima. Među poznatijima bila su viška vina: kurtelaška, maraština i vugava.¹⁰⁸ Hvarski i viški opol je najpoznatiji u Dalmaciji. Ni bijela vina nisu mnogo zaostajala kakvoćom. Naravno od dropa se uvijek pravila određena količina rakije i octa.

3.3. *Voćarstvo*. Blaga klima otoka godila je rastu i uspijevanju mnogih voćaka, pa i onih južnih. Začudo, maslina ondje nije uzgajana u očekivanoj mjeri. To je onda bio razlog da je taj otok bio među rijetkima koji su u prošlosti nabavljali maslinovo ulje na strani (Puglia). Ipak, ovdje treba nešto kazati o uzgoju raznog voća na otoku, počevši svejedno upravo maslinom.

Zacijelo je i prije kao u XVIII. st. vladalo uvjerenje pučanstva otoka da tamošnja klima ne pogoduje uzgoju masline, pa je stoga nije ni uzgajalo, unatoč usrdnom uvjeravanju mletačkih vlasti.¹⁰⁹ Istina, neki su poslušali taj savjet, ali je svejedno maslina zanemarivana. Tek dvadesetih godina prošlog stoljeća otočani nešto više počinju uzgajati tu voćku po vinogradima. A ta simbioza nije, nažalost, donosila željeni urod maslina. Potonje statistike splitskog okružja uopće ne sadrže podatke o njegovoj proizvodnji na otoku Visu. Jer, radilo se doista o malom broju stabala maslina, pa primjereno tome i neznatnom urodu njena ploda. Tek 1830. god. ondje je dobiveno 149, 1833. god. 1.073, 1836. god. 857, a 1841. god. pak 481 varičak maslina. Drugih godina bralo se malo ili ništa maslina. Tridesetih godina je komiška općina proizvodila prosječno 68 varičaka, a viška pak 157 varičaka maslinova ulja godišnje.¹¹⁰ Godine 1847. na čitavom otoku je dobiveno ciglih 10 varičaka maslina,¹¹¹ što je bila količina jedva vrijedna spomena.

Ni sljedećih desetljeća nije postalo ništa bolje stanje glede maslinarstva otoka. Poznato je naime da je 1852. god. na njemu samo 1.776 stabala masline od kojih je dobiveno tek 8 barila ulja.¹¹² Pače, prethodnih godina se na otoku pravilo prosječno pet barila maslinova ulja, godine 1853. proizvedeno je pak samo 3, a sljedeće pak 5 emera takvog ulja.¹¹³ U četverogodištu od 1857.-1860. njegova se proizvodnja kretala od 6 do 32 emera godišnje.¹¹⁴ A to je bilo ipak stanovito povećanje proizvodnje u odnosu na prethodna desetljeća. No, to je ujedno bio labuđi pjev otočkog maslinarstva, jer je već tada uslijedilo ponovno zanemarivanje maslina, tada na račun i korist vinove loze. Stoga nije čudo što je maslinarstvo ostalo na takvoj, nezavidnoj razini. Potonje količine uroda maslina bivale su tako male da stvarno ne zaslužuju navođenje na ovom mjestu.

¹⁰⁷ OŽANIĆ, *Poljoprivreda Dalmacije ...*, str. 165. Dostatno je reći da je na Visu nekad pravljeno 850, a 1950. god. samo 400 vagona vina (Ivo RUBIĆ, *Naši otoci na Jadranu*, Split 1952, 107).

¹⁰⁸

¹⁰⁹ NOVAK, *Vis*, 132-133.

¹¹⁰ PAS, *Arhiv mapa*. Operat Vis.

¹¹¹ NOVAK, *Vis*, 226.

¹¹² PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V, leteći spisi.

¹¹³ PAZd, *SRN*, 1855, VIII/3 A.

¹¹⁴ VOJNOVIĆ, *Cenni ...*, tab. XIV.

Ni druge voćke, izuzev rogača, do XVIII. st. nisu uzgajane u znatnijoj mjeri. Tijekom toga stoljeća bio je na otoku manji broj stabala južnog voća (limuni, naranče) i krušaka.¹¹⁵ Rogač je uzgajan na neplodnom, neobradivom tlu otoka još od grčke kolonizacije, što je, dakako, nastavljeno i poslije. U XVIII. st. ondje je rastao prilično velik broj njegovih stabala. Zna se da je njegov plod tada prodavan uvelike izvan otoka. Pod konac toga stoljeća su otoci Hvar i Vis zajedno tržištu nudili do 70.000 libri rogača godišnje.¹¹⁶ Za pretpostaviti je da se jedan dio te količine brao na Visu, te dijelom trošio od njegova pučanstva. Austrijska vlast je poticala njegov uzgoj. Čini se da je dvadesetih godina XIX. st. uslijedila veća proizvodnja rogača na otoku. Jedan izvor kaže da je oko 1820. god. na otoku dobivano više od 200.000 funti rogača godišnje što je najvećim dijelom bivalo namijenjeno prodaji izvan njega.¹¹⁷ Da je ta proizvodnja doista znatno uznapredovala, svjedoči također činjenica prilično obilatog uroda i 1846. godine.¹¹⁸ Nakon toga, na početku druge polovine toga stoljeća komiška je općina proizvodila do 6.000, a viška pak do 2.000 funti rogača, namijenjenog prodaji.¹¹⁹ No, ako je tome vjerovati, onda se nije radilo o značajnijim količinama. Jmačno je taj izvor pouzdan, to prije što u njemu stoji da je tada na otoku bilo oko 7.000 stabala rogača. Nije moguće da je svako od njih davalo otprilike samo funtu ploda. Da je tome bilo doista tako, svjedoče dva sljedeća podatka. Naime, malo zatim je na otoku redovito dobivano 300.000 funti raznog voća. Nema sumnje da se najveći dio odnosio upravo na rogač, čijih je stabala bivalo više nego svih drugih voćaka zajedno.¹²⁰ Nadalje, u četverogodištu 1857.-1860. njegova se proizvodnja kretala kako pokazuje sljedeća tabela.¹²¹

Godina	Funti
1875.	105.000
1858.	306.000
1859.	160.000
1860.	76.000

Dakle, tadašnje količine proizvodnje rogača, unatoč oscilacijama, bivale su daleko veće nego što ih je zabilježio vladin posjetitelj otoka 1852. godine. Naravno, one su nadmašivale potrebe potrošnje domaćeg pučanstva, pa je višak bivao prodavan po pokrajini, ali i izvan nje. Ta proizvodnja nije jenjavala ni poslije. Štoviše, rogač uvijek uživa prvenstvo među voćkama tada uzgajanim na otoku. To svjedoči i činjenica da se u službenim izvješ-

¹¹⁵ NOVAK, *Vis*, 133.

¹¹⁶ PERIČIĆ, Proizvodnja i izvoz ..., str. 11.

¹¹⁷ PAZd. *Presidijalni spisi Namjesništva*, 1822, VII/1, br. 1712/p.

¹¹⁸ *La Dalmazia*, 2. Zadar, 1846, br. 24. Dotle su na otoku obavljani pokušaji uzgoja južnog voća, ali bez većeg uspjeha (PERIČIĆ, *Gospodarske ...*, str. 52).

¹¹⁹ PAZd. *Spisi obitelji Zanchi*, V. Lesina II.

¹²⁰ PAZd. *SRN*, 1855, VIII/3 A.

¹²¹ VOJNOVIĆ, tab. XIV.

ćima navode samo njegove količine. Kako se njegova proizvodnja kretala potkraj prošlog stoljeća pokazuje sljedeća tabela.¹²²

Godine	Kvintala
1890.	700
1891.	950
1892.	1.200
1893.	1.700

Ove brojke zorno pokazuju tadašnji nagli porast proizvodnje rogača na otoku, čiji uzgoj nije iziskivao veći trud i pozornost. Prvih dviju godina više ploda je ubrano u komišknoj, a u dvije potonje u viškoj općini. Kako se radilo uistinu o velikoj količini, to je više nego sigurno da se najveći dio uroda nudio vanjskom tržištu. Jamačno je slično bivalo i poslije, ali za to nemamo brojčane potvrde. Zna se pak da je 1923. god. u hvarskom kotaru bilo 53.542 stabla rogača, od kojih je svakako znatan broj rastao na Visu. A to onda podrazumijeva i srazmjerni urod rogača, kojega količinu nije moguće ustanoviti. Ipak, postoji tvrdnja mjerodavnog stručnjaka da je u međuraću, u rodnoj godini, samo pučanstvo općine Komiža bralo i preko 20 vagona rogača.¹²³ A tome piscu treba vjerovati.

Pored rogača, na otoku nije nedostajalo ni nekih drugih voćaka - smokava, trešanja, krušaka, bajama i drugih. Prisjetit ćemo se da je sredinom XIX. st. na otoku raslo 1.600 stabala smokava i 700 stabala bajama. Tada se ondje počela poklanjati i veća pozornost uzgoju murava. Njih je 1852. bilo 450, da bi pak sljedećih godina bilo zasađeno nekoliko tisuća njenih mladica. Njihov je uzgoj bio namijenjen isključivo proizvodnji svilenih buba, odnosno svile, a nikako prehrani pučanstva. Nešto manje su uzgajane po vinogradima smokve i bajame. Poznato je da je sredinom prošlog stoljeća na otoku redovito dobivano oko 1.100 stara smokava i 25 stara bajama. To je bilo uglavnom namijenjeno zadovoljavanju potreba domaćeg pučanstva. Nema naznaka da je potonjih desetljeća bitnije rastao broj tih stabala na otoku, pa stoga njihovo značenje nije prelazilo njegove obale. No potkraj prošlog stoljeća na njemu se počeo uzgajati nešto više limun i naranče, što je još intenzivnije nastavljeno u međuraću. Neki tvrde da je dvadesetih godina ondje (u Komiži) godišnje dobivano 10 vagona limuna, 7 vagona naranči, te 1.500 kg bajama.¹²⁴ A to nisu bile zanemarive količine. Dapače, one su uvelike premašivale potrebe lokalnog pučanstva.

3.4. *Stočarstvo*. Više je nego sigurno da se pučanstvo otoka oduvijekanimalo stočarstvom, napose u početku njegova napučivanja, pa i lovstvom, kad su te djelatnost pružale najveći dio sredstava za njegovo življenje i opstanak. Na žalost, nema materijalnih svjedočanstava o stanju i razvitku stočarstva u prohujalim stoljećima, pa se stoga moramo zadovoljiti manjim brojem verbalnih vijesti.

¹²² *Statistični izvještaji ...*, str. 68-69; *Dalmacija*, Split, 1892, 392.

¹²³ S. OŽANIĆ, Južno voće "rogač", *Kalendar Jadrana za 1930*, Split, str. 118.

¹²⁴ Milivoj SAVIĆ, *Naša industrija, zanati i trgovina*, VI, Sarajevo, 1928, 127.

Sitno stočarstvo (ovce, koze) bilo je ondje nazočno još u antici. Da je tome bilo tako svjedoče zorno novci pronađeni na otoku. Naime, još u III. st. prije Krista ondje je kovan novac s likovima košute, jelena i koze, što neodoljivo ukazuje na onodobno lovstvo i uzgoj blaga na otoku.¹²⁵ Dapače, to bi moglo značiti priličan razvitak te djelatnosti, napose uzgoja koza. Poslije je stočarstvo bilo njegovano, sve do seobe naroda, kada mu se u izvorima gubi trag. Ponovne vijesti potječu tek iz XVII. stoljeća. Naime, tada je na otoku bilo sitnog blaga koje je, kažu, nanosilo velike štete grmlju i poljodjelskim kulturama. To je onda bilo razlogom zabrane slobodnog vođenja blaga na ispašu od strane pastira.¹²⁶ Ta bi činjenica pak mogla značiti da je njegov broj dotle bio prilično velik, jer inače ono ne bi obrstilo čitavu ondašnju šumu. Zacijelo se zabrana odnosila u prvom redu na koze, što se može pretpostaviti i prema jednom jedinom brojčanom podatku iz toga doba. Naime, zna se da je 1627. god. na otoku napasano 640 koza i samo 149 ovaca.¹²⁷ Blago je pripadalo pojedinim stanovnicima otoka, ali isto tako samostanu, crkvi i plemstvu.¹²⁸ Sljedeće stoljeće bilježi veći uzgoj sitnog blaga koji je obavljan, ističu suvremenici, na vrlo primitivan način. No, stočarstvo otoka je tada vrlo razvijeno,¹²⁹ iako broj glava blaga nije nigdje zapisan. Zna se pak da je pučanstvo od njega dobivalo višestruku korist - meso, mlijeko i sir, te nešto vune i koža, sve u svrhu zadovoljavanja vlastitih potreba. Uslijed veranja ovaca kroz nisko raslinje njihova vuna bivala je slabe kakvoće, pa stoga jedva uporabljiva. Jamačno je i na Visu, poput slučaja na Hvaru, blago davano u zakup uz uvjet podavanja jedne libre sira po svakoj životinji i jednog kozlića na svakih deset koza. Ili pak zakup 20 koza ili ovaca uz godišnji dohodak (1556.) od dva kalatra sira i dva kalatra vune.¹³⁰

Kakvo je stočarstvo bivalo na otoku tijekom prošlog stoljeća najbolje svjedoče neki sačuvani statistički podaci. Unatoč pogubnosti po vegetaciju otoka ondje se i dalje drže koze i ovce. Prvi takav podatak potječe iz 1818. godine, otkad onda možemo bolje pratiti razvitak tamošnjeg stočarstva. Najprije ćemo navesti podatak da je na otocima Hvaru i Visu 1824. god. napasano 2.600 koza, što se držalo pogubnošću za njihovo raslinje i usjeve. Kako se pak kretao broj koza i ovaca na otoku Visu sljedećih godina pokazuje isti izvor, pa stoga te podatke svrstavamo u tabelu.¹³¹

Godina	Koze	Ovce
1827.	922	1.708
1828.	1.539	584
1829.	1.145	312
1830.	1.225	315
1831.	1.293	342
1832.	1.300	340

¹²⁵ NOVAK, *Vis*, 54, 61; ISTI, *Otok Vis u helenističko doba*, 23.

¹²⁶ NOVAK, *Vis*, 95.

¹²⁷ *Archivio di Stato u Mlecima, V savj alla mercanzia*, busta 572.

¹²⁸ NOVAK, *Vis*, 95.

¹²⁹ ISTO, 133.

¹³⁰ PLANČIĆ, 127, 142.

¹³¹ PAZD, *SRN*, 1833, I/8, br. 163.

Iz ovoga slijedi spoznaja da poslije 1827. na otoku naglo opada broj ovaca, a da je naspram tomu porastao broj koza. Mali broj ovaca je stagnirao, dok je onaj koza već sljedeće godine doživio vrhunac, a potom godinama stagnirao. Dapače, ove brojke svjedoče činjenicu da je tada ondje sitno blago bilo najrazvijenije, najbrojnije u čitavoj Dalmaciji ako se uzme u obzir površina na kojoj je ono napasano. Velika pozornost kozama je poklanjana poradi njihove izuzetne korisnosti. Pored mesa i mlijeka koza je pružala pučanstvu prilične količine kostrijeti, čak preko 700 oka godišnje, kako je to bivalo dvadesetih godina toga stoljeća.¹³² Neki tvrde da se tada ondje uzgajala najbolja pasmina koza u čitavoj pokrajini, nabavljena u južnoj Italiji. Stoga su, unatoč općem stavu glede toga, zagovarali usrdno njihov daljnji uzgoj.¹³³ To je bio razlog što je pučanstvo otoka preferiralo njihov uzgoj. One su jednim dijelom napasane i na otočiću Biševu.

Nakon toga poznat je i broj drugog blaga koje se uzgajalo na otoku. Pored sitnog blaga pučanstvo je tada počelo držati magarce, mule i konje, te također manji broj goveda i svinja. Kako se pak kretao njihov broj do početka druge polovice toga stoljeća pokazuje nekoliko sporadičnih statističkih podataka, pa ih donosimo u tabeli.¹³⁴

Vrsta blaga	1818.	1830.	1840.	1842.	1847.	1852.	1854.
konji	10	7	9	12	7	6	8
magarci	261	249	146	280	206	280	237
mule	271	274	197	273	183	300	240
goveda	2	-	5	7	2	12	-
sitnog zuba	1.111	1.540	1.561	2.644	1.595	3.090	2.794
svinja	-	-	9	13	5	10	1

Ove brojke pokazuju očite oscilacije svih vrsta blaga, te njihova ukupnog broja. Jedino se zapaža da je broj blaga sitnog zuba, dakle koza i ovaca, u porastu. I dalje su prevladavale koze, jer je na pašnjacima manjkalo trave. Konji, mule i magarci bili su namijenjeni isključivo prijenosu tereta (gnoja, uroda, alata) u polje odnosno iz njega kući. Zacijelo su malobrojna goveda rabljena kao orača, vučna snaga pri obradi većih površina zemlje. Dobiveno mlijeko se najvećim dijelom koristilo za izradu sira. Vuna se dobivala u neznatnoj količini. Od kostrijeti su pravljene vreće, a od koža mješine i kordani za opanke. Velike razlike u broju blaga pojedinih godina mogu se objasniti jedino pojavom neke stočne bolesti

¹³² PAZd, *Miscellanea*, svež. 5, poz. A, 1. 34.

¹³³ *Zora dalmatinska*, 2, Zadar, 1845, br. 94; PERIČIĆ, *Gospodarske prilike ...*, str. 46. Godine 1847. je ondje napravljeno za prodaju 12.000 funti sira (NOVAK, *Vis*, 227). U četverogodištu 1857.-1860. na otoku je napravljeno ukupno 50.500 sira i 7.500 funti vune (VOJNOVIĆ, *Cenni ...*, tab. XIV).

¹³⁴ STULLI, 167; PAZd, *Razni spisi Namjesništva*, svež. 21, br. 12125; *Spisi Predsjedništva Uprave državnih dobara u Trstu*, svež. 1, br. 526/p; *Spisi obitelji Zanchi*, V, leteći spis; PAS, *Arhiv mapa*, Operat Vis, br. 700/1.

odnosno slabim ispašama uslijed velikih ljetnih suša. Veći dio blaga u tom razdoblju držalo je pučanstvo viške općine, ali je komiška počela smanjivati tu razliku.

Godine 1857. uslijedio je prvi službeni iskaz na otoku zatečenog blaga, što je potom nastavljeno otprilike svakih deset godina. Nedostaju podaci za 1869. godinu. Za pretpostaviti je da su ovi podaci pravljani savjesnije pa su stoga zacijelo točni. Evo nekih od njih svrstanih u tabelu.¹³⁵

Vrsta blaga	1857.	1880.	1893.	1900.
konji	19	16	24	14
mule	183	-	925	
magarci	334	797	250	
goveda	2	3	10	15
ovce	700	594	855	465
koze	804	320	435	995
svinje	2	2	9	63

Ovi podaci pokazuju da je potkraj prošlog stoljeća na otoku uvelike smanjen broj koza koji je ubrzo ponovno nadvisivao razinu prethodnih desetljeća. Broj magaraca i mula ponekad je (1880., 1893.) iskazivan zajednički. Začudo u zadnjem popisu prije prvog svjetskog rata nije njihov broj ni iskazan, što ne znači da ih ondje nije bilo. I u ovom razdoblju su jasno uočljive oscilacije broja ukupnog blaga na otoku, čemu je bilo nekoliko objektivnih razloga. Između dvaju svjetskih ratova stočarstvu otoka nije se poklanjala veća pozornost. Istina, seoske obitelji drže poneku ovcu ili kózu za vlastite potrebe. Blaga krupna zuba gotovo da nisu imale. Stoga se može reći da stočarstvo, izuzev sredinom prošlog stoljeća, nije imalo većeg značenja za život otočkog pučanstva. Ipak, ono ga je u nekim zgodama znalo zaštititi od trpljenja veće oskudice živežnih namirnica i gladovanja.

3.4.1. *Pčelarstvo*. Zahvaljujući postojanju obilja mirisnog bilja na otoku ondje je još od davnine bilo razvijeno pčelarenje. Mnoge naznake to potvrđuju, ali ne i brojke. Zna se da je u XVIII. stoljeću pravljeno dosta meda odlične kakvoće na Visu, poput onoga na Hvaru i Šolti.¹³⁶ No tamošnji pčelari nisu bili zadovoljni količinom dobivenog meda,¹³⁷ čemu je jamačno uzrok bio u nedostatku pitke vode.

Tek od dvadesetih godina prošlog stoljeća uzgoj pčela na otoku poprima veću živost, kad austrijske vlasti njega živo zagovaraju. Otada se ondje bilježi izrada manjih količina meda i žutog voska, nekako podjednako u obje općine. Tako se znade da je tada na otoku godišnje pravljeno 1.827 oka meda i 709 oka voska,¹³⁸ što je bila itekako velika količina.

¹³⁵ *Bövelkerung und Viehstand von Dalmatien nach dem Zählung von 31 october 1857*, Beč 1859. VOJNOVIĆ, *Cenni ...*, tab. XV; L. MASČEK, *Manuale del regno di Dalmazia za 1872*, 122; *Statistični izvještaj, ...*, str. 78-79; F. IVANIŠEVIĆ, *Statistika 1910*, Split, 1910, prilog I.

¹³⁶ NOVAK, *Dokumenti za povijest ...*, str. 172.

¹³⁷ Alberto FORTIS, *Viaggio in Dalmazia*, II, Mleci 1774, 247. Oka je zapremala 1,31 litru.

¹³⁸ PAZd, *Miscellanea*, svež. 5, poz. A, 1. 22-23.

Sredinom toga stoljeća ta je proizvodnja već splasnula. Naime, tada je, po procjeni vladinog predstavnika koji je pohodio otok, ondje pravljeno prosječno do 7.000 funti meda i voska.¹³⁹ Malo mlađi podatak kazuje da se na otoku pravi do 4.000 funti meda i 750 funti voska godišnje.¹⁴⁰ Tada je, naime ondje bivalo do 450 košnica pčela,¹⁴¹ kako je to bilo 1854. godine. Tri godine potom bilo ih je samo 217. Ipak sljedećih desetljeća na otoku je bilo proizvodnje meda. Samo u općini Komiža se oko 1880. god. pravilo 2.000 libri dobrog meda.¹⁴² Početkom ovog stoljeća je ponovno oživio uzgoj pčela u pokrajini. Godine 1910. je u političkom kotaru Hvar zabilježeno postojanje preko tisuću košnica, pa je za pretpostaviti da je dobar dio njih bio na otoku Visu. Jamačno je upravo tada uslijedio "labuđi pjev" te djelatnosti na otoku, koja je potom gotovo sasvim zapuštena.

3.4.2. *Svilogojstvo*. Do sredine XIX. st. murvin se svilac na otoku uzgajao samo za domaće potrebe. Od njega se u kućnoj radinosti pravila sirova svila, te plele čarape i rukavice. Upravo se tada, kako smo vidjeli, počelo pridavati veće značenje murvama, što je, držimo, urodilo srazmjernim svilogojstvom. Godine 1852. je u Visu napravljeno 30 funti sirove svile.¹⁴³ Tada se i na Visu, poput onoga na Hvaru, uzgojem svilca zanima mali broj obitelji. Ta je proizvodnja živnula oko 1860. god., kada je uslijedila velika promičba austrijskih vlasti u tom smislu. Te godine je proizvodnja kokona svilenih buba na otoku dostigla 800 funti.¹⁴⁴ Odmah zatim ona počinje jenjavati. God. 1861. u viškoj je općini izrađeno 372, a u komiškoj pak samo 6 libri čahurica, da bi sljedeće godine u prvoj bilo napravljeno 196 libri, a u potonjoj nijedna.¹⁴⁵ Zacijelo se ona više nikad nije oporavila, jer je potonja izvješća niti ne spominju.

IV. Šumarstvo i lovstvo

Goroviti dio toka Visa najvećim je dijelom bio pokriven niskom šumom, kao i obližnji mu otoci. Od visokih stabala jedino se više uzgajao bor, nekoć vrlo obilat.¹⁴⁶ No, te šume su s vremenom najvećim dijelom uništavane od strane ribara, seljaka i vojnika. Najviše od prvih. Tako je nekad sredozemna šuma potpuno degradirana u makiju. To je bilo razlogom da je u XVIII. st. bila zabranjena ispaša blaga po šumama upravo poradi šteta koje im je ono nanosilo. Obrstjelo šumsko grmlje nikako nije uspijevalo prerasti u pravu šumu. Svejedno je znalo biti manjih šumskih oaza, skupina poluvisokih stabala koje su pružale određenu količinu ogrjevnog drveta. Tako je, primjerice, bilo u prvoj polovici XVIII. stoljeća. Naime, tada su odanle u Mletke povremeno odvožene prilične količine drva. Samo u deset-

¹³⁹ PAZs. *Spisi obitelji Zanchi*. V. Lesina II.

¹⁴⁰ VOJNOVIĆ, *Cenni* ..., str. 69.

¹⁴¹ ZELIĆ-BUČAN, tab. III.

¹⁴² PAZd. *SRN*, 1883. XI A, br. 654 (7856). Komiški med je izlagan na izložbi u Trstu 1882. god. Libra je iznosila 0,47 kg.

¹⁴³ PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V, leteći spis.

¹⁴⁴ VOJNOVIĆ, *Cenni* ..., tab. XVIII; NOVAK, *Vis*, 227.

¹⁴⁵ PAZd. *SRN*, 1861. XI A, br. 8162 (20519); 1863. XI A, br. 764 (14943).

¹⁴⁶ PAZd, *Miscellanea*, svež. I, poz. C, 1. 57; Branko SAMBRAILO, O postanku Dandoloovog dekreta o ribolovu (1808.), *Pomorski zbornik (PZ)*, 6, Zadar, 1968, 583.

ljeću 1735.-1744. s otoka je, na 62 broda, onamo povezeno 3.848, a u sljedećih deset godina (1745.-1754.) pak čak 15.737 kara drva za loženje, napose u pekarama kruha.¹⁴⁷ Na Biševu je dotle bilo mnogo borova, crnike i drugih šumskih stabala, koja su 1756. god. stradala uslijed požara.¹⁴⁸ Jamačno su to bili razlozi što se upravo tada povelala akcija na racionalizaciji izvoza drva s otoka. Pače, u listopadu 1754. god. je zabranjena ispaša koza u šumama otoka,¹⁴⁹ jer su one pripomagale njihovu uništavanju. K tome, dotle pogubna praksa uništavanja mladih šumskih stabala uvelike je utjecala na sporu prirodnu obnovu otočkih šuma.¹⁵⁰

Velik broj pučanstva na otoku nekih godina napoleonske epohe trebao je mnogo ogrijevnog drveta, pa je ono malo otočkih šuma bilo gotovo dokrajčeno. Austrijske vlasti su nastojale otok pošumiti vrijeskom, ali bez srazmjernog uspjeha jer su nedobronamjerni svjesno uništavali te sadnice. Ipak, oko 1820. god. na otoku je pod niskim šumama bilo 975 kampa površine.¹⁵¹ Tada je također bilo najviše borova. Sredinom toga stoljeća pod šumama je preko 8.500 jutara zemlje, kada se godišnje sjeklo na otoku do 7.600 klaftera drva za ogrijev.¹⁵² Sljedećih desetljeća šume pokrivaju blizu 5.000 ha površine, više u komiškoj nego li viškoj općini. Tada je ondje bilo dosta lučevine.¹⁵³ Sječa drva bila je tome srazmjerna, koja je potom jedva bila dostatna potrebama domaćeg pučanstva. Već tada se počelo pošumljivati otočke goleti, što je napose intenzivno činjeno u međuraću.

U tijesnoj svezi sa šumarstvom je lovstvo. Naime, na isejskim novcima iz III. st. prije Krista su jelen i košuta,¹⁵⁴ što može značiti da je ondje tada bilo tih šumskih životinja. To je onda preduvjet za obavljanje lova. No to nije sasvim pouzdano. Ipak, ta je djelatnost nekad doista postojala. Bilo je vremena kada je na otoku bivalo kunića koji su živjeli slobodno ili su pak bili uzgajani od pojedinaca. To pretpostavlja njihov lov. Nadalje, još u srednjem vijeku je na Visu i Biševu bio uobičajen lov na sokolove. Koliko je taj bio značajan pokazuje i činjenica da je bio davan u zakup.¹⁵⁵ Bez sumnje je da se u najmanju ruku također obavljao lov nekih drugih ptica, ali on nije bio od većeg značenja za život otočkog pučanstva u prošlosti.

¹⁴⁷ *Archivio di Stato u Mlecima. V savj alla mercanzia*, b. 572, *Diversorum*; SAMBRAILO, 583.

¹⁴⁸ NOVAK, *Vis*, 134.

¹⁴⁹ PAZd, *Spisi generalnog providura Francesca Grimani (1754.-1756.)*, knj. III, 1, 48.

¹⁵⁰ NOVAK, *Poljoprivreda ...*, str. 69.

¹⁵¹ PAZd, *Miscellanea*, svež. 5, poz. A, 1, 22-23. Padovanski kamp je iznosio 3.655 četvornih metara.

¹⁵² PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V, Lesina II; VOJNOVIĆ, *Cenni ...*, str. 65. Jutro je zapremalo 5.754 metra četvorna, a kubični klafter pak 6.821 metar kubični. Višani su upravo tada drvo za gorivo i potrebe ribolova nabavljali na Korčuli (Vinko IVANČEVIĆ, Nekoliko podataka o korčulanskoj brodogradnji iz 19. stoljeća, *Anali Zavoda JAZU u Dubrovniku*, 18, 1980, 282).

¹⁵³ *Dalmacija*, Split, 1892, 389.

¹⁵⁴ NOVAK, *Issa i isejska država*, 57; Otok Vis u helenističko doba, 23.

¹⁵⁵ NOVAK, *Otok Vis u srednjem vijeku*, 124.

V. Ribarstvo

1. *Općenito o ribolovu.* Život ljudi na Visu nije ni zamisliv ni održiv bez ribarstva. Naime, bez dostatno plodnog zemljišta tamošnje je pučanstvo iskalo i nalazilo nadoknadu sredstava za život upravo u bavljenju ribolovom. Stoga je on ondje bio razvijen još u antičko doba, kao drugdje na Sredozemlju. O njegovu tadašnjem stanju svjedoče dijelom likovi dupina na isejskom novcu i dva utega za mreže pronađena u iskopinama stare *Isse*.¹⁵⁶ Nadalje, nedvojbeno su Sirakužani ondje sa sobom donijeli ribarski alat i opremu. Drugih materijalnih ni brojčanih podataka nema za čitavo razdoblje ranog srednjeg vijeka.

Tek iz hvarskog statuta iz 1331. god. doznaje se da je ribarstvo već dotle na Visu bilo prilično razvijeno.¹⁵⁷ Dapače, otok se svrstava među najbolja lovišta srdela na Jadranu. U područje Visa ubrajaju se i okolni otočići Biševo, Svetac, Brusnik, Jabuka i Palagruža. Ribarstvo Višana može se kako-tako pratiti tek od XV. st. Naime, u spomenutom statutu navodi se postojanje ribarnice na Visu, koja se svake godina davala u zakup.¹⁵⁸ Prema tome, čini se da je ribarstvo već tada bilo značajnom granom otočkog gospodarstva, napose u Komiži. Za razliku od hvarskih, komiški su ribari tada bili izuzeti od plaćanja carine na ulov ribe. Petnaesto stoljeće donosi organizirani lov male plave ribe, a ribolov uopće dostiže zavidnu razinu. Dok je pučanstvo otoka, strahujući od iznenadnih napada gusara, živjelo u njegovim brdima, ribolovom se zanimaju samo rijetki njegovi stanovnici. A poslije navale Katalonaca (1483.), kada je preostalo tamošnje, reklo bi se brdsko pučanstvo preselilo u dvije najveće luke - Sv. Juraj i Komižu, ribolov dobiva znatan polet. Jedan kroničar još 1471. god. bilježi da "otok Vis, čija površina iznosi šest stotina stadija, a ničim ne rodi do li vinom, naseljen je ribarima koji svake godine love vrlo velike količine srdela u mjesecu svibnju i prodaju ih trgovcima koji k njima dolaze".¹⁵⁹ To je zapravo prvi pouzdani zapis o lovu srdela na istočnoj obali Jadrana. Nadalje, hvarska je komuna imala ribnjak u vodama Visa koji se iznajmljivao "prema starim običajima". Valjda je dotle ribolov ondje vršen sredstvima koja su ga omogućavala jedino uz obalu - mali ribolov.

Početak sljedećeg stoljeća prvi put se spominje lov male plave ribe pod svijećom od strane otočkih ribara.¹⁶⁰ To je opet činilo da je ovdašnji ribolov obavljan vrlo uspješno. Kada je ljetni ulov bio obilat, njegova se unosnost iskazivala obogaćivanjem pojedinaca za samo jednu godinu - sezonu. To nam svjedoči mletački sindik Giustiniani još 1553. godine u svom izvješću Senatu. Pored ostalog on u njoj bilježi i ovo: "...Ovdje se lovi vrlo veliko mnoštvo srdela, što je od koristi velike i pomoći svim Višanima. Da ne izostavim jedan lijep podatak: u jednom jedinom danu ulovili su ribari tri milijuna srdela ..."¹⁶¹ A to je

¹⁵⁶ ISTI, *Issa i isejska država*, 57; ISTI, *Vis*, 59, 61, 63; Otok Vis u helenističko doba, 22.

¹⁵⁷ NOVAK, *Vis*, 63; Josip BASIOLI, Trgovina i raspodjela ribe u Dalmaciji u prošlosti, *Adriatica maritima*, 1, Zadar, 1974, 324-325.

¹⁵⁸ NOVAK, *Vis*, 96.

¹⁵⁹ J. BASIOLI, *Ribolov na Jadranu*, Zagreb, 1984, 47; ISTI, Trgovina i raspodjela ..., str 326; N. ČOLAK, Naše ribarstvo ..., str. 410; Bruna KUNTIĆ, Obala vječnog proljeća, *Mosorska vila*, 1, Omiš, 1991., 2, 63.

¹⁶⁰ J. BASIOLI, Ribarstvo Komiže nekad i danas, *Morsko ribarstvo*, 22, Zagreb, 1972, 2, 59.

¹⁶¹ G. NOVAK, Obnova i naseljavanje otoka Visa, *Anali Instituta JAZU Dubrovnik*, 1, 1952, 6; BASIOLI, Trgovina i raspodjela ..., str. 326; ISTI, Mreže za ulov plave ribe na istočnom Jadranu u prošlosti, *Adriatica ma-*

zapravo bilo 12.000 kvintala ribe. To nije bio usamljen slučaj, jer je u šestom desetljeću, malo potom, ondje opet zabilježen bogat ulov srdela.¹⁶² To je također dokaz kakvoće lovišta toga područja. Srdela je postala već tada poglavitim vrelom prihoda viških, odnosno komiškkih ribara. Međutim, njen je ulov znatno fluktuirao, što je potaklo nabavu novih brodova i mreža, te uspostavu institucije ribarskih družina.¹⁶³ A to je opet iziskivalo ulaganje priličnih sredstava. Suvremenija sredstva su pridonijela većoj učinkovitosti tamošnjih ribara, naravno kada se uzmu u obzir onodobne okolnosti.

Kada je pak lov srdela oko otoka njima postao pretijesan, oni potraže lovišta u vodama Biševa, Sveca i Sušca. Međutim, to nije bio sretno izabran postupak. Naime, upravo to ih dovodi u sukob s Lastovljanima. Višani se tih lovišta nisu htjeli odreći jer su im ubrzo postali od velikog značenja.¹⁶⁴ Tamošnje su vode pogodovale ribarenju s velikim mrežama potegačama, kojih su oni imali u velikom broju (vojge, špurtenjača, budele). Dapače, unatoč opasnostima od gusara oni se otiskuju do Palagruže, gdje je ulov srdela postajao sve obilatiji. Šesnaesto stoljeće značajno je i po snažnom ukorjenjivanju zajedničkog ribolova hvarskih, viških i bračkih ribara. Da je tomu bilo tako, svjedoče dva rječita podatka. Naime, zna se da se 16. svibnja 1579. god. upravo u Visu (na Visu) sastaju izaslanici 96 ribarskih družina (odnosno 98 vlasnika trata) ovog ribolovnog područja poradi obavljanja ždrijeba (brušketa) za određivanje rasporeda rabljenja mreža potegača na pojedinim lovištima oko Visa i Biševa.¹⁶⁵ Kaže se da su tada samo hvarski i viški ribari raspolagali s najmanje 96 trata, što je svakako velik broj mreža, napose za ono doba. Kako je ubrzo otežan lov srdela na tim lovištima, 9. srpnja 1593. za lov se ribe oko Palagruže prijavilo 74 viška vlasnika brodova i vojgi, gdje potonje nisu bile u poslu ometane od vlasnika trata.¹⁶⁶ To je zajedništvo bilo na štetu Višana, ali ga se nisu mogli riješiti, iako su pokušavali. Otad je Vis po broju vojgi dugo bio središte male plave ribe na istočnoj obali Jadrana. Najveći broj vojgara činili su Komižani koji su čak suotočanima ponekad osporavali pravo ribarenja oko Palagruže.¹⁶⁷ Tamošnji su ribari imali toliko trata i vojgi da su njima mogli "pokriti" sva tamošnja lovišta. Na svako lovište otpadale su četiri trate združene u "konserve". S vremenom je bilo više trata nego li lovišta. Valjda je upravo to postalo razlogom sve očitijeg sukoba između vlasnika dviju vrsta ribolovnih mreža. Komižani su postali najvičnijim uporabi vojgi. Ulov tim mrežama bio je vrlo učinkovit, što je izazvalo zavist tratara. Pače, oni su ubrzo odlučili zatrti vojgare.¹⁶⁸ Vojgari su uglavnom bili siromašni, dok su vlasnici trata bili daleko imuć-

ritima, 2, 1978, 183; Šime ŽUPANOVIĆ, O zabranama lova srdela mrežama srdelarama na Visu kroz stoljeća, *Adrias*, Zavod JAZU u Splitu, 1, 1987, 73; BASIOLI, Trgovina i raspodjela ..., str. 326; ISTI, Mreže ..., str. 183.

¹⁶² ŽUPANOVIĆ, O zabranama ..., str. 77; ISTI, *Ribarstvo Dalmacije u 18. stoljeću*, Split, 1993, 50.

¹⁶³ ŽUPANOVIĆ, O zabranama ..., str. 73-74.

¹⁶⁴ BASIOLI, Mreže ..., str. 162.

¹⁶⁵ ČOLAK, Naše ribarstvo ..., str. 410-411; ŽUPANOVIĆ, *Ribarstvo Dalmacije* ..., str. 108.

¹⁶⁶ G. NOVAK, Borba vlasnika velikih mreža sa vlasnicima malih mreža, *Istorijski časopis*, 5, Beograd, 1954-1955, 33; ISTI, *Vis*, 145; ŽUPANOVIĆ, *Ribarstvo Dalmacije* ..., str. 110-111. Ponekad se navodi da se radilo o 73 broda (G. NOVAK, Ribolov i ribarstvo na otoku Visu, *Ribarski kalendar za 1948*, Zagreb, 178.

¹⁶⁷ BASIOLI, Mreže ..., str. 162, 166.

¹⁶⁸ NOVAK, Borba ..., str. 36. Tada je na otoku bilo 500 ribara.

niji. Stoga tada otpočeta borba, koja je trajala od propasti Serenissime, poprima i socijalnu konotaciju. Hvarski knez je stao na stranu tratara, jer su vojge, uvjerali su ga, "štetne za ribare na Visu i Hvaru". Naime, 1589. god. zabranjen je lov vojgama na onim mjestima gdje su ga istodobno obavljale trate, da bi malo zatim vojgama bio dopušten lov kod tratara, pod uvjetom da ih ne ometaju u poslu.¹⁶⁹ Godine 1606. uslijedila je stroga zabrana ribarenja vojgama, što nije bila tek isprazna prijetnja.¹⁷⁰ To se odnosilo na lov srdelarama u hvarskim i viškim vodama.

No komiški ribari nisu odustajali nego su i dalje lovili vojgama. Tvrdokornost ih je ipak stajala žrtve. Najprije su poradi ribarenja oko Palagruže neki bili kažnjeni izgonom i konfiskacijom imetka.¹⁷¹ Kako ih ni to nije spriječilo da nastave ribarenjem vojgama, to su sve više izazivali bijes tratara. Taj spor je kulminirao 1670. godine, kad je vlast zapovijedila spaljivanje 180 srdelara otočkih ribara. Nešto slično uslijedilo je i 1700. god., kako bi sposobni i vješti viški ribari bili ekonomski uništeni.¹⁷² Unatoč ganutljivim molbama Komižana ta je zabrana bila ponavljana u nekoliko navrata. Ni vapaji prvih da su im zemlje neplodne, da ih guši siromaštvo, koje ih onda naprosto tjera na lov srdela vojgama, nisu omekšali tvrdi stav lokalne mletačke vlasti.¹⁷³ Tek su se neki predstavnici mletačke vlasti znali sažaliti na Komižane, te im progledavati kroz prste. Da bi preživjeli Komižani su znali izigravati zakon te potajno loviti vojgama, koje su im bile najznačajniji alat. Spor između vojgara i tratara nije nikad sasvim utihnuo. Štoviše, 1718. god. je vlast poduzela neku vrst kaznene ekspedicije na Komižu, kojom prigodom su izgubila život dva tamošnja ribara.¹⁷⁴ Neko su doba Komižani trpjeli tu nepravdu. Da bi konačno riješili taj spor i obranili svoja prirodna prava, oni 1756. god. pokušaju u Mlecima, kod najviše državne vlasti, potražiti pravdu. No njihovih 36 ribarskih brodova budu prisilno vraćeni kući.¹⁷⁵ Tako je zakon protiv srdelara ostao na snazi do 1797., ali svejedno nisu one bile iskorijenjene, izbačene iz upotrebe.

Lovišta su Komižanima bila najvećim dijelom tako blizu da su mogli svaki dan doći kući i opskrbiti se svime potrebnim. Ribolov je postao jako unosan. U jednom izvješću iz 1559. god. kaže se da je godišnji prihod hvarske komune 80.000 dukata, od čega se 20.000 pribavljalo ribolovom, jamačno zahvaljujući najvećim dijelom ribarima otoka Visa. Samo od prihoda iz lovišta Trešnjevaca kod Biševa sagrađena je 1585. u Komiži utvrda Sv. Nikole. Udio viških ribara u ribolovnom zajedništvu s hvarskom komunom svjedoči i podatak da je 1644. Vis sudjelovao u prihodu komune s čitavih 36%.¹⁷⁶ Dakako, uspješan ribolov tada je njegovim sudionicima donosio razmjerni porast životnog standarda.

¹⁶⁹ NOVAK, *Borba* ..., str. 36; ISTI, *Ribolov i ribarstvo* ..., str. 179; ISTI, *Vis*, 148.

¹⁷⁰ ŽUPANOVIĆ, *O zabranama* ..., str. 82; NOVAK, *Vis*, 149; Ricardo D'ERCO, *O ribolovu na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1973, 188.

¹⁷¹ ERCO, 191.

¹⁷² ISTO, 193-194, 197.

¹⁷³ ISTO, 195-196.

¹⁷⁴ NOVAK, *Vis*, 150-151.

¹⁷⁵ ERCO, 202.

¹⁷⁶ BASIOLI, *Mreže* ..., str. 183-184; ISTI, *Ribarstvo Komiže nekad i danas*, 60; G. NOVAK, *Hvar kroz stoljeća*, Zagreb, 1960, 130. Kod Pianose su Komižani lovili lokarde, šnjure, ušate i salpe (J. BOŽANIĆ, *Komiška ribarska epopeja*, *Čakavska rič*, 11, Split, 1983, br. 1-2, 100).

Komiški se ribari u prvoj polovici XVII. st. sukobljavaju s talijanskim ribarima iz Apulije i tjeraju ih s lovišta Palagruže. Naspram tome sami su znali zalaziti (vojgari) povremeno u vode udaljenih otočića Pianosa i Tremita.¹⁷⁷ I pored brojnih nedaća i nesuglasica, tijekom XVII. i XVIII. st. Višani su obavljali ribolov "po starom načinu". Tamošnji ribari love glavninu srdela u čitavoj pokrajini.¹⁷⁸ Takav lov srdela, skuša i lokarda, uz vino, predstavljao je najznačajniji prihod otoka. Na četrdeset najboljih lovišta oko Visa i Biševa lovilo se najviše tratama, sa svićalima od borovine. Svaka je družina brojila najmanje tri broda i jedanaest ljudi. Pored trata, uz sve zabrane su rabljene i vojge. Njima se lovilo bez svjetla, s pet ribara na jednoj brodicu. Za život otočkog pučanstva bio je značajan i zimski ribolov. Naime, samo jedna komiška srdelara je u jednoj noći znala uloviti milijun srdela. Pučanstvo Visa je naglo razvilo ribarstvo, a zapustilo poljodjelstvo. Na to ih je zasigurno potakla velika fluktuacija ribe koja je uslijedila od 1695.-1700. godine. Samo u ljetnom ribolovu 1702.-1703. komiški su ribari ulovili preko 13 milijuna komada srdela.¹⁷⁹ Pored male plave ribe, viški su ribari tada znali loviti prilične količine palamida i plemenite ribe.

U razdoblju od 1730.-1750. god. zabilježen je izostanak plave ribe oko Palagruže, pa je ulov srdela sa svijećom "ostao sterilan". Neki tvrde da je od 1740.-1758. god. uslijedilo posljednje bogato razdoblje ribom u tom stoljeću. Na nekim lovištima se u jednoj noći, s dvije trate, znalo iz mora izvući do 1,200.000 komada srdela ili skuša.¹⁸⁰ Bogat ulov je slijedio, kažu, u dvadeset noći svakog od četiri glavna mraka. Navodno su upravo tada Komižani gotovo sasvim zapustili lov tratama. Skrbnici Komiže (1749.) svjedoče da se i prije oko Visa i Biševa srdela lovila uporabom svjetla, koje privlači planktonske organizme na koje se srdela i druga plava riba zalijeće. Poslije se to radilo i u vodama Palagruže uporabom stajačica, bez svjetla (vatre), uz prilično dobre rezultate. Naime, dok se rabilo svjetlo redali su se intervali od 5-6 godina dobrih lovina, da bi potom nastupilo 15-tak godina opće oskudice plave ribe. Ipak, neke vijesti kazuju da je, recimo, 1750.-1751. ulov srdela "na Visu dosti", a u svibnju 1785. god. pak "mnogo velik na Visu, Komiži i školjim".¹⁸¹ Drugi izvor pak kazuje da je u dvogodištu 1772.-1773. uhvaćeno preko 13 milijuna srdela.¹⁸² Inače su viške ribarske družine znale u jednoj noći uloviti 80.000, pa i milijun srdela (Biševo). Bilo je slučajeva da ponekad zalaze do obala Abruzza i Basilicole. Opat Fortis bilježi da su viški ribari samo jedne noći znali uloviti 60.000, ali i tek 5.000 komada srdela. Jednom se mrežom, kaže, može u noći uloviti do 150.000 srdela. Unatoč tome, događalo se tada da ondašnji ribari u more bacaju dio ulova, uslijed nedostatka soli.¹⁸³ Riba se vraćala moru iz bojazni da se ne usmrdi i izazove neku kužnu bolest. Ponekad se u more bacalo odjednom i 100.000 komada srdela. Tada su hvarski i viški ribari (1787.) raspolagali s 132 trate, od

¹⁷⁷ ISTI, *Mreže* ..., str. 163.

¹⁷⁸ Šime LJUBIĆ, *Pregled hrvatske povijesti*, Rijeka, 1867, 344.

¹⁷⁹ NOVAK, *Dokumenti* ..., str. 101-102; BASIOLI, *Trgovina i raspodjela* ..., str. 326.

¹⁸⁰ ERCO, 32-33; SAMBRAILO, O postanku Dandolova dekreta o ribolovu (1808), *Pomorski zbornik*, 6, Zadar, 1968, 580.

¹⁸¹ *Makarski ljetopis* ..., str. 150, 147, 317. Proturječne su tvrdnje da je od 1758.-1788. uslijedilo razdoblje bogatih lovina srdela.

¹⁸² NOVAK, *Dokumenti* ..., str. 163.

¹⁸³ BASIOLI, *Ribarstvo na Jadranu*, 103.

kojih je, naravno, veći dio pripadao upravo ribarima otoka Visa. Tamošnji ribolov nije bio ograničen na ljeto, nego se, zahvaljujući blagoj klimi, ribari njime zanimaju i zimi, loveći i plemenitu ribu (orade, zubaci).¹⁸⁴ Potonja je bivala uglavnom trošena od domaćeg pučanstva.

Početak XIX. st. otok Vis se odlikovao velikim količinama ulovljenih srdela.¹⁸⁵ Naime, iskoristivši umješno novonastale političke okolnosti koje je donijela austrijska vlast, Komižani su 1798. odnosno 1805. god. ishodili privremenu privolu slobodnog ribolova vojgama u vodama Palagruže, Sveca i Biševa, ondje gdje neće nanositi štete tratama. Zauzvrat su bili dužni pokrajinskoj blagajni plaćati 5 cekina godišnje.¹⁸⁶ Malo kasniji Dandolo pravilnik o ljetnom ribolovu (1808.) dopustio je Komižanima ulov vojgama oko Palagruže i Sveca, a Višanima pak oko Sušca,¹⁸⁷ čime je izglađen nastali spor između tamošnjih ribara. Dapače, njima je dozvoljen zajednički ljetni ribolov na lovištima u vodama Visa, Hvara i Brača. Ribari naselja Vis najradije su lovili oko Sušca, gdje su također zalazili i ribari Lastova, dok su Komižani svojim brzim falkušama znali odlaziti čak u vode Napuljskog kraljevstva, izlažući se opasnosti i troškovima. U vodama Visa i Biševa bilo je do 32 lovišta, od koji 15 odličnih. Najveće srdele lovljene su oko Biševa, Sveca i Sušca, te vodama Jabuke. Do godine 1817. otočani su povećavali broj brodica, vojgi (120) i trata (50), kada im je zadarska vlada dopustila ulov vojgama i u vodama njihova otoka.¹⁸⁸ Nema točnih podataka o tadašnjem ribolovu, ali se zna da je ulov plave ribe splitskog okružja, napose Visa, bio vrlo bogat.¹⁸⁹ Naime, ulov srdela u viškim vodama bio je obilat od 1805.-1815., te od 1820.-1840. godine, da bi potom opadao.¹⁹⁰ Dakle, tada je uslijedila fluktuacija pojave plave ribe u tim vodama, napose srdela, na što su utjecali neki klimatski čimbenici. Oko 1820. god. su tamošnji ribari znali loviti do 800.000 komada srdela u jednoj noći, te još nešto malo skuša.¹⁹¹ Tad je ribolov predstavljao značajan izvor prihoda za velik dio pučanstva dalmatinske obale i otoka. Lov srdela i skuša bio je najznačajniji ribarima Komiže i Visa, jer im je omogućavao stanovito blagostanje. No i tad se tamošnji ribari žale na nedostatak soli, uslijed čega im je znao propadati ulov.

Sudeći po stanju iz 1834. god. viški su ribari u to doba raspolagali velikim brojem brodica, ribarskih sprava i opreme. Naime, oni su posjedovali 80-tak gajeta, 20 bracara i 20 brodica-svičarica (*luminiere*), te 21 ljetnu tratu, 46 popunica, 22 mreže postice, 840 finih mreža (*spedoni*), 7 gavunara, 7 braganja, 7 mreža za zimski lov, 13 ričijaka i 50 parangala. Nije naveden broj vojgi, valjda omaškom, a ne stoga što ih nije bilo. Samo je tratama i vojgama bilo zaokupljeno 550 ljudi, od kojih 50 s drugih otoka (Veli Drvenik) i susjednog

¹⁸⁴ FORTIS, 248.

¹⁸⁵ *Kraljski Dalmatin*, 1807, br. 37.

¹⁸⁶ ERCO, 209-210, 212; SAMBRAILLO, 583.

¹⁸⁷ ERCO, 216; NOVAK, Ribolov i ribarstvo ..., str. 183.

¹⁸⁸ ERCO, 219-220, 226-227. Već sljedeće godine samo Komižani imaju 96 trata (ISTO, 224).

¹⁸⁹ PAZd, *Miscellanea*, svež. 1, poz. A, 1, 76; svež. 5, poz. A, 1, 48; *Tajni spisi*, svež. 15, br. 109.

¹⁹⁰ ERCO, 33; Š. ŽUPANOVIĆ, O uzrocima fluktuacija u lovinama srdele na istočnoj obali Jadrana, *Analni Jadranskog instituta u Zagrebu*, 4, 1968, 406.

¹⁹¹ PAZd, *Miscellanea*, svež. 1, poz. A, 1, 76.

kopna.¹⁹² Navodno je najobilatiji ulov uslijedio 1833. godine, kada su samo komiški ribari oko Biševa ulovili oko 50 milijuna srdela.¹⁹³ Dotle su svi viški ribari lovili prosječno 5.200.000 srdela, 300.000 inćuna, 500.000 skuša i 60.000 lancardi.¹⁹⁴ Samo je ponekad njihov ulov bivao doista obilat, dok je bivalo godina kad je jedva dostajao potrebama prehrane domaćeg pučanstva.

Nekoliko podataka svjedoči pravo stanje ribarskih brodica i sprava, kao i ulova krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina toga stoljeća. Zornosti radi njih ćemo svrstati u tabelu.¹⁹⁵

Godina	Brodova	Trata	Vojgi	Ulov	
				tisuća	barila
1839.	132	44	148	19.560	9.188
1840.	135	48	154	16.506	8.340
1842.	183	61	168	22.459	11.470

Iz ovoga se vidi da je tih godina naglo rastao broj brodica i mreža. Veći dio njih pripadao je Komiži, čak 2/3. Količine ulova iskazivane tisućama komada zacijelo predstavljaju ono što je konzumirano u svježem stanju, a ono u barilima je zasigurno namjenjivano poznijoj potrošnji i prodaji. To i nisu bile tako velike količine kada se zna da je samo u jednom zapasu s potegačem kod Biševa 1836. ulovljeno 700 barila srdela (oko 3,5 vagona).¹⁹⁶ Najviše se lovilo srdela, a manje inćuna, skuša, lokardi i šnura. Ulov ribe 1842. opovrgava tvrdnju da je obilatost tamošnjeg ribolova prestala 1840. godine. Ljetni ribolov vojjama uvelike je nadvisivao onaj tratama. Svaka vojga zaokupljala je posadu jedne brodice. Ulov je najčešće obavljan na otvorenom moru. No, i pored isticanja da "... Osobito pak Višani i Komižani su izverstni svićari ... koji vataju silu sardelah",¹⁹⁷ tada su uslijedile škrte godine njihova ribolova. To svjedoči i činjenica što su oni 1845. godine, s 21 tratom i 96 vojgi, ulovili tek tri milijuna i 827.000 srdela i 1.116.000 skuša. Sljedeće godine uslijedio je još mršaviji ulov. Uzevši u cjelini ulov vojjama uvelike je nadmašivao onaj tratama. Uza sve tegobe je ribolov, pored vina, i tada bio najznačajnijim izvorom prihoda pučanstva otoka.

Dandolov pravilnik o ljetnom ribolovu i poslije je nadopunjavan u korist viških ribara. Viški su ribari posjedovali 55% broja mreža potegača u zajedničkom ribolovnom bazenu Vis-Hvar-Brač, te je otarasivanje od ribolovnog zajedništva bilo u njihovu korist (1849.). Sljedeće, 1850. godine viški ribari određuju pravila za ribarenje vojjama. One su bacane na

¹⁹² PAZd, SRN, 1843, II/9, br. 869.

¹⁹³ Pučki list, 1893, br. 13. Arhivski izvor kaže da su te godine viški ribari ulovili 20.311.000 srdela, 190.000 skuša, 37.000 inćuna, 10.000 šnura i 19.000 lancardi (PAZd, SRN, 1834, II/9, br. 11189). U dva mraka te godine ribari čitavog otoka ulovili su 24.567.000 srdela (ISTO, br. 3128).

¹⁹⁴ PAZd, PSN, 1834, I/1, br. 2031/p.

¹⁹⁵ PAZd, SRN, 1842, VIII/9, br. 2158. U barilo je stajalo 2.000-2.200 srdela, 500-800 skuša, te 400-700 lokarda.

¹⁹⁶ ŽUPANOVIĆ, O uzrocima ..., str. 416, bilj. 61.

¹⁹⁷ Zora dalmatinska, 1845, br. 29.

lovištima srdela nakon što bi bile dignute trate,¹⁹⁸ uz uvjet da se poštuju rezultati brušketa, raspored lovoreda vojgi. Sredinom toga stoljeća otočki su ribari raspolagali sa 170 gajeta koje su najvećim dijelom rabljene za ribolov, te čak 198 vojgi. Jamačno je to bio razlog što su se tratari Komiže 1860. izjasnili u njihovu korist.¹⁹⁹ No, i tada je učinak lova bivao slab. Ipak, ponekad su otočki ribari znali uloviti godišnje do 3.000 barila plave ribe, ali najčešće samo nekoliko stotina. Zimski ribolov je bivao, začudo, vrlo izdašan.²⁰⁰ Tako slab ulov ribe znao je uzrokovati veliku oskudicu i gladovanje i ribarskih obitelji otoka.

Bolje vrijeme ulova nastupilo je u šestom desetljeću toga stoljeća. Naime, zna se da su 1857. god. ribari otoka u mraku od ožujka do travnja u vlastitim vodama ulovili oko 1.300 barila plave ribe. Samo u noći od 17/18. svibnja te godine u komiškoj luci ulovljeno je 100 barila dobrih srdela. Nadalje, dvije noći potom komiški ribari su oko Biševa ulovili preko 600 barila srdela i skuša.²⁰¹ Sljedeće noći ulov je bio još bolji. Pače, tako velika lovi- na uzrokovala je nestašicu soli za njeno soljenje, pa je stoga jedan njen dio vraćen u more. Jer, za soljenje viškova ribe ondje je trebalo godišnje pola milijuna funti soli, a vlasti su osiguravale jedva polovinu te količine. Ipak, računalo se da su te godine otočki ribari zara- dili čistih 24.000 fiorina, što nije bio mali novac.²⁰² Drugi izvor kazuje da su do 1858. god. viški ribari redovito lovili 4.300 barila srdela, 140 barila incuna, 160 barila lancardi, 200 barila skuša i 80 barila šnura.²⁰³ Tu se radilo o stvarnim količinama, pa se može reći da je to unekoliko poboljšalo življenje otočkog pučanstva otoka uopće.

Jamačno je otada viški ribolov krenuo nešto nabolje. Naime, već 1859. god. tamošnji ribari raspolazu s 244 brodice, 46 trata i 106 vojgi, više komiški nego oni viški. Te su godi- ne oni ulovili 1.968.000 komada i 1.333 barila plave ribe.²⁰⁴ Najveći dio ribe (90%) lovljen je vojgama. Jednom vojgom tada je bivao je zaokupljen jedan brodić, dok su trati bila neop- hodna čak tri. Sljedeće godine komiški brodari su ulovili oko 8.600, a viški pak 2.600 barila ribe, najviše srdela i skuša, što znači da je doista tada bio povećan ulov plave ribe od strane viških ribara.²⁰⁵ Lovom vojgama bila je zaokupljena sva radna snaga otoka, što je, dakle, svima donosilo izvor zarade. Naime, vrijednost ulova plave ribe tamošnjih ribara u četvero- godištu 1857.-1860. iznosila je 532.427 florina, što je činilo gotovo polovicu čitave Dalma- cijje.²⁰⁶ Zahvaljujući izdašnom ribolovu mnoge su tamošnje obitelji stekle pravi imetak. Za- čudo, unatoč tome već 1862. god. na otoku nalazimo samo 101 ribarsku brodicu i 505 pro- fesionalnih ribara.²⁰⁷ Ipak, vrijednost njihova ulova bila je prilično velika. Zadnji ždrijeb lovišta male plave ribe uslijedio je u Visu 1866. godine. To se odnosi na ribarenje mrežama

¹⁹⁸ ERCO, 250, 256-257.

¹⁹⁹ ISTO, 256.

²⁰⁰ PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V, Lesina II.

²⁰¹ PAZd, *SRN*, 1857, II/1 F. br. 607 (9852, 10238).

²⁰² ISTO, br. 607 (13428).

²⁰³ ISTO, 1859, II/1 F.

²⁰⁴ ISTO, 1860, II/1 F, br. 592.

²⁰⁵ ŽUPANOVIĆ, *O uzrocima ...*, str. 418.

²⁰⁶ VOJNOVIĆ, *Cenni ...*, str. 92.

²⁰⁷ ISTO, 94.

stajačicama.²⁰⁸ A to je bio samo jedan oblik, način ribarenja viških ribara. Drugi načini ostali su i dalje u praksi.

Neko doba je viško ribarstvo preživljavalo stagnaciju u svakom pogledu. Ako je vjerovati navodima jednog suvremenika, oko 1870. god. su ribari više općine godišnje lovili 557, a oni komiške pak 3.000 kvintala razne ribe.²⁰⁹ To je bilo nešto manje nego u prethodnom razdoblju. Ponovni bogatiji ulovi srdela oko Visa slijede od 1875./1876. godine, što opet uzrokuje nestašicu soli za soljenje njenih viškova.²¹⁰ Količine ulova su ponekad proturječne. Kako se taj ribolov kretao u osmom desetljeću pokazuje sljedeća tabela.

Godina	Općina Komiža	Općina Vis	Svega (kvintala)
1875./76.	5.600	2.520	8.120
1876./77.	8.000	3.500	11.500
1877./78.	6.643	3.000	9.643
1878./79.	3.937	4.600	8.537

Iz ovih se brojki vidi da su ribari Komiže i tada lovili ribe više od onih gradića Visa, izuzev u potonjoj zimskoj sezoni. Ulov je znatno oscilirao. Samo ponekad su tamošnji ribari srdele lovili i zimi. Tako je od navedenih 8.537 kvintala 1878./79. ulov srdela iznosio 2.600 kvintala, kojih je prethodne godine ljeti ulov uvelike zatajio. Nakon toga znatno opada njihov ulov (vidi prilog). Neki tvrde da je tada dostizao jedva 200.000 komada godišnje, kako je to uslijedilo 1888. godine. Drugi pak kažu da je opadanje bilo očito napose do 1882. godine, da bi u sezoni 1883./84. došlo do neznatnog povećanja ulova. Sljedećih godina je taj ulov rastao progresivno, da bi 1893. dostigao vrhunac.²¹¹ Srdele lovljene od strane viških ribara i dalje su održavale prvenstvo u Dalmaciji, kako veličinom tako i ukusom. I tada je njihov lov trajao od travnja do rujna, uz pomoć svjetla od borova drveta, dakle na stari, oprobani način.²¹² Njime se zanimala većina otočkog pučanstva, zanemarujući druge grane gospodarstva,²¹³ izuzev uzgoja vinove loze.

Godine 1890. u komiškoj je općini bilo 209, a u viškoj 103 ribarske brodice, s ukupno 847 tona nosivosti. Na njima je bilo uposljeno 1.424 ljudi - ribara.²¹⁴ Na komiškim gajetama i leutima bivalo je 12 veslača (ribara), dok je jednom potegačom znalo biti zaokupljeno i preko 20 ljudi. Lovina se dijelila na 50 dijelova. Polovica je pripadala vlasnicima brodova i mreža, a ona druga pak družinarima. Nije onda čudo što je, recimo, 1890.-1891. ulov srdela u Dalmaciji najvećim dijelom obnašan upravo od tamošnjih ribara. Zna se da su oni tih dviju godina ulovili 6.372 odnosno 6.912 kvintala srdela. Samo polovicom srpnja 1890.

²⁰⁸ BASIOLI, *Ribarstvo Komiže ...*, str. 142.

²⁰⁹ PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V, Lesina 1870.

²¹⁰ ŽUPANOVIĆ, *O uzrocima ...*, str. 420-421.

²¹¹ ISTO, 422.

²¹² *La Domenica zaratina*, 1888, br. 12.

²¹³ KLAJČ, 183.

²¹⁴ *Statistični izvještaj ...*, str. 96-99, 368.

viški su ribari ulovili 3.000 barila srdela i skuša.²¹⁵ Nadalje, u četverogodištu 1890.-1893. ribari su viške općine ulovili 9.037 kvintala srdela, 63 q incuna, 829 q skuša i 203 q lokardi, dok su oni komiške ulovili 17.867 q srdela, 912 q incuna, 2.490 q skuša i 275 q lokarda. K tome, prvi su ulovili još 29, a potonji pak 64 q zubaca, te stanovite količine mekušaca i školjki.²¹⁶ Drugi izvor kazuje da je 1892.-1893. ulov srdela u pomorskom okružju Split iznosio 11.946 kvintala, odnosno 59% ukupnog ulova te ribe u pokrajini. Od toga su ribari viške općine ulovili 1.837, a komiške 7.980 kvintala (ukupno dakle 9.817 q), što je bilo 48% ukupnog ulova srdela na čitavoj austro-ugarskoj obali. Samo su u svibnju 1893. god. komiški ribari ulovili 8 milijuna komada srdela, dok su svi otočki ribari te godine ulovili 25 milijuna komada te ribe.²¹⁷ Zasigurno bi ulov bio još veći da ribari nisu počeli zanemarivati lov oko Palagruže i Sveca, koji im se činio predalekim. Stoga su davali prednost lovištima blizu Komiže i Biševa. Budući da je ulov bivao tako obilat i unosan, to su gotovo svi tamošnji ribari postali dobrostojećima.²¹⁸ A to znači da im je upravo ribolov pribavljao prilične svota novca. Da je tome bilo doista tako svjedoči i činjenica da je do 1893. na otoku porastao broj brodica, mreža i upisanih ribara.²¹⁹ Ribari općine Vis raspolagali su s gotovo dvostruko većim brojem mreža nego oni Komiže, ali su potonji posjedovali više nego dvostruko veći broj brodica. Razmjerno broju brodica bivao je zaokupljen broj upisanih ribara. Samo je 857 komiških ribara sudjelovalo u ljetnom, a 165 pak u zimskom ribolovu (1889.). Navest ćemo i to da su 1896. komiški ribari raspolagali sa 70 trata i 136 vojga, a oni viški s 13 trata i 86 vojga,²²⁰ što opet svjedoči njihov odnos u otočkom ribarenju toga doba.

Komiški su ribari 1895. počeli ponovno ribariti izvan voda Biševa, ali su stoga trpjeli štete na mrežama što su ih činili dupini. To znači da su lovili u vodama Biševa, Palagruže i Sveca. Tih su godina oni znali loviti milijun i po komada srdela, pola od uobičajenog ulova. Tek rijetko su lovili 4 i po milijuna srdela. Početkom 1896. god. viški su ribari odjednom znali uloviti 60.000 komada lancardi. Te su godine svi zajedno ulovili 800 tona razne ribe.²²¹ Zadnjeg mraka sljedeće godine komiški su ribari ulovili obilje plave ribe.²²² I tada se vojgama lovilo daleko više nego tratama.²²³

Početkom ovoga stoljeća Komiža je, i pored zatajivanja ribolova do 1909. godine, postala pravim središtem ribarskog obrta čitave Dalmacije. Ribari otoka Visa, napose Komiže, uživali su tada glas "po inteligenciji i iskustvu u ribarsku umijeću". Bogatiji ljetni ribolov zabilježen je 1902. godine, ali se svejedno osjećao manjak ribe *in massa*. Poslije je bivalo nešto bolje, kada su, kao ono 1909. god. samo u jednoj noći komiški ribari znali uloviti do 40 tona plave ribe. Te godine su ribari otoka ulovili 2.130 tona srdela. To je bio ulov

²¹⁵ *Poljodjelac*, 1, Zadar, 1890, br. 1.

²¹⁶ *Statistični izvještaj ...*, str. 100-127; NOVAK, *Vis*, 259.

²¹⁷ *Il Dalmata*, 28, Zadar, 1893. br. 55.

²¹⁸ ISTO, br. 89.

²¹⁹ NOVAK, *Vis*, 529.

²²⁰ *Il Dalmata*, 31, 1896, br. 80; *Pučki list*, 1897, br. 23.

²²¹ *Il Dalmata*, 31, 1896, br. 76, 80.

²²² *Pučki list*, 1897, br. 23.

²²³ BASIOLI, *Ribarstvo Komiže ...*, str. 60.

“obilat kao nikad”, kako je zapisano.²²⁴ Potonjih je godina i tijekom prvog svjetskog rata tamošnji ribolov proživljavao, reklo bi se, teške, siromašne lovine srdela i druge ribe.

Za vrijeme talijanske okupacije otoka ulov je srdela bio vrlo slab. Unatoč činjenici što je Brijunskom konvencijom 1923. god. ograničeno pravo Komižana na ribarenje, kada je samo njihovih 40 brodica s mrežama stajačicama za ulov srdela smjelo odlaziti u vode Palagruže, koje je pripala Italiji, ribolov je bio značajnim izvorom prihoda otočkog pučanstva. Višani su pak lovili oko Sušca s 10 ribarskih čamaca.²²⁵ Naprotiv, talijanski su ribari znali priječiti zimski ribolov Višana i prisvajati na Palagruži ostavljene njihove mreže i drugi ribarski pribor. Štoviše, znali su se zalijetati sve do Visa.²²⁶ Sve je to moralo ostaviti traga na viškom ribarstvu. Da je tome bilo tako pokazuju neki brojčani podaci glede komičkog ribarstva dvadesetih godina ovoga stoljeća, koje donosimo u tabeli.²²⁷

Godina	Brodova	Ribara	Ulov (kvintala)	
			ribe	jastoga
1924.	149	745	723	12
1925.	112	550	747	25
1926.	69	365	422	-

Prema tome, već je tada uslijedio nagli pad broja brodova i profesionalnih ribara, a zamjetan je i veliki pad ulova ribe potonje godine. Jamačno je slična sudbina bila namijenjena i ribarstvu viške općine. No, to nije obeshrabrilo viške ribare, svjesne značenja te djelatnosti za život njihovih obitelji. Naime, unatoč svim tegobama oni se trse obnoviti svoje ribarstvo, što im uspijeva djelomično. Kako se kretao broj njihovih mreža u to doba pokazuje sljedeća tabela.²²⁸

Godina	plivarica	stajačica	potegača
1911.	1	3.030	63
1931.		2.520	37
1939.	8	1.922	49

Dakle, u usporedbi sa stanjem u 1911. godini broj mreža uopće je opao. Pa i tada je broj stajačica naglo opadao, dok je onaj potegača i plivarica znatno porastao pred drugi

²²⁴ ŽUPANOVIĆ, O uzrocima ..., str. 425.

²²⁵ BASIOLI, *Ribarstvo Komiže* ..., str. 61; ISTI, Ribari Italije na našem moru, *Pomorski zbornik*, 11, Rijeka, 1973, 141-142.

²²⁶ *Jadranska straža*, Split 1935, br. 3, 167; 1932, br. 10, 423.

²²⁷ Ivo RUBIĆ, *Naši otoci na Jadranu*, Split 1952, 144.

²²⁸ BASIOLI, Mreže ..., str. 167, 184, 199, 209. Godine 1911. na otoku je bilo 2.252, a u međuraću najviše 1.650 ribara (BASIOLI, *Ribolov na području otoka Visa*, 292). Većina njih bili su ujedno poljodjelci (*Pučki list*, 2, 1925, br. 4).

svjetski rat. Dakako, najveći dio tih mreža pripadao je komiškim ribarima.²²⁹ Premda je broj starih mreža brzo opadao, ipak ih je ondje bilo uvijek dvostruko više nego, recimo, na čitavom zadarskom ribolovnom području. Još uvijek su ondje prevladavale trate i vojge, mada je, kao uostalom u čitavoj Dalmaciji, broj potonjih bio u opadanju. Iznenaduje porast broja plivarica unatoč protivljenjima njihove uporabe. Začudo, 1939. god. otočki ribari raspolažu sa svega 11 motornih ribarskih brodova.²³⁰

Dakle, može se reći da su ribari otoka tada raspolagali obilatim sredstvima za lov male plave ribe. Spomenut ćemo da je u jednoj noći 1926. godine od strane komiških ribara ulovljeno više od 700 kvintala srdela i inćuna, dok je u tri proljetna mraka ulovljeno preko 50 vagona srdela.²³¹ Kako se pak kretao njegov ribolov zadnjeg desetljeća međuraća pokazuju brojčani podaci, napose Komiže, pokazuje u tonama sljedeća tabela.²³²

Godina	Otok	Komiža	Godina	Otok	Komiža
1931.	532	436	1936.	672	361
1932.	901	726	1937.	428	247
1933.	1.368	641	1938.	692	446
1934.	724	495	1939.	358	214
1935.	1.130	808	1940.	536	334

Iz ovoga se vidi da su količine ulova i tada uvelike oscilirale. Otočki ribari su zajedno lovili prosječno 734, a samo komiški pak 471 tonu plave ribe godišnje. Dakle, udio potonjih iznosio je 64% od ukupnog ulova. Najbogatiji ulov uslijedio je 1933., a najslabiji 1939. godine. Treba reći i to da su česte promjene vremena i oluje znale, kao npr. 1934., uzrokovati slabiji ulov plave ribe. Spomena vrijedan je slučaj Komižanina Bože Stanojevića koji je 1936. kod Biševa u jednom zapasu ulovio 30, potom vojkama 15 tona srdela.²³³ To djeluje kao istinski kuriozitet.

2. *Tunolov*. Premda se još sredinom XVIII. stoljeća spominje ulov tonida u vodama otoka Visa, on nikad nije postigao veće značenje u njegovu ribarstvu. Naime, lov tonida je bio neznatan jer su njihova jata prolazila udaljeno od otoka, a tek ponekad se javljala oko Biševa. Jedan izvor iz 1782. god. tvrdi da su se u vodama otoka Visa prije lovile velike količine luca, dio kojih se sušio na suncu poput bakalara. Postojala je neko doba jedna zatvorna mreža za ulov tonida u viškoj luci.²³⁴ Tek pred prvi svjetski rat je tunolovu pridavana veća pozornost od strane otočkih ribara. Tako 1911. god. na otoku ima 15 mreža za ulov

²²⁹ BASIOLI, Ribarstvo Komiže ..., str. 61.

²³⁰ ISTI, Ribolov na području otoka Visa, *Morsko ribarstvo*, 8, 1956, br. 9, 291.

²³¹ *Pučka prosvjeta*, 8, Split, 1928, br. 7; 9, 1929, br. 7.

²³² BASIOLI, Ribolov Komiže ..., str. 61. Prema drugom izvoru se od 1936.-1940. lovilo se 639 tona ribe godišnje, 576 t male plave ribe, 1 tona velike plave ribe, 50 t ostale ribe, 6 tona glavonožaca i 3 tone rakova - jastoga (ISTI, Ribolov na području otoka Visa, 292).

²³³ BASIOLI, Ribarstvo Komiže ..., str. 61.

²³⁴ J. BASIOLI, *Tunolov na Jadranu*, Zagreb, 1962, 80.

tonida, većinom stajačica. Količine ulova tuna nisu poznate. Taj ulov nastavljen je i u međuraću, ali je i tada on bio tako skroman da je jedva vrijedan spomena.²³⁵

3. *Dioba ulova*. Već smo spomenuli da se krajem prošlog stoljeća vršila dioba lovine između ribara i vlasnika ribolovnih sredstava na otoku Visu. Naime, tada je na tamošnjim ribarskim brodovima bivalo najčešće 12 veslača, odnosno preko 20 ribara. Lovina se dijelila na 50 dijelova. Polovica je išla vlasniku broda i mreže, a druga pak družinarima.²³⁶ Kada je uvedena druga svjećarica, taj sustav se donekle izmijenio. Lovina se počela dijeliti na 42 dijela. To znači da je polovina ulova pripadala vlasniku broda i mreže, a druga polovina družinarima, s tim da je svičarima pripadao po jedan dio. Voditelju ribolova pripadalo je 6-10 dijelova, ako vlasnik mreže ili tvornica za preradu ribe nisu imali svoga voditelja. Ribari nisu bili zadovoljni takvim sustavom raspodjele ulova, ali su strpljivo trpjeli nepravdu, sve do razdoblja međuraća.

Prvi spor glede toga uslijedio je na otoku uoči početka ljetnog ribolova 1936. godine. Bio je to zapravo pravi štrajk tamošnjih ribara. Naime, družinari svih 39 mreža potegača na otoku su od njihovih vlasnika zahtijevali podjelu lovine na 32 dijela. Poslije dva propuštena mraka postignut je sporazum po kojem se ona dijelila na 36 dijelova.²³⁷ Time je odlučeno da vlasnik potegače, koji je ujedno bio i svičar, te sama potegača i čamci dobivaju 13 dijelova, pomoćni svjećar dva dijela, dva veslača iz svjećarice četiri dijela, gospodar (*parun*) dva i po dijela, lađar (*barker*) jedan i po dijela, a svaki od 14 ribara - družinara po jedan dio. To je bilo kompromisno rješenje, kojim je kvota dijelova smanjena u korist ribara.

4. *Nastojanja na unapređenju ribolova*. Dugo su viški ribari ribarili na stari, uobičajeni način, zanemarujući nove, suvremene načine obavljanja toga posla. Ipak, ribolov je na otoku u zadnje doba, pogotovo u Komiži, obavljan prilično profesionalno. Koristeći tekovine modernog ribolova tamošnji se počeo približavati normama talijanskog. Komiške su falkuše dugo prevladavale među rabljenim brodicama. Pored plave ribe počinje se nešto više loviti i ona plemenita (zubaci, komarče, trlje, salpe i dr.), jastozi, koji su spremni i čuvani u "jastogarama".

Potkraj XIX. st. tamošnji ribari iskazuju sklonost osuvremenjivanju vlastitih ribolovnih sredstava. Kako se zna još oko 1880. je 30 viških potegača trošilo u jednoj sezoni 2.250 kara drva, u vrijednosti od 10.000 forinti, što je predstavljalo uistinu velike troškove. Jedini dotadašnji slučaj uporabe svjetla nad stajačicama vojskama spominje se upravo na području Visa i Palagruže. Godine 1888. neki su viški ribari započeli pokušajno rabiti novu svičaricu, izum nekog strojara Petrića. Devet godina potom pokušalo se, nažalost neuspješno, rabiti svičarice na ugljen odnosno karbid. Na nagovor Petra Lorinija to je nastavljeno raditi nepraktičnom svjetiljkom Ivana Delleaittija, na acetilenski plin. Ubrzo je potonja zamijenjena svjetiljkom Kuljiša (odnosno Kuljiš-Rossi) koja se iskazala najpogodnijom, ali ne i konačnom.²³⁸ Naime, već 1903. god. viški ribari rabe acetilensku svjetiljku Ivana Plenkovića iz

²³⁵ ISTO. 80-81.

²³⁶ J. BASIOLI. Dioba morske lovine kroz vjekove, *PZ*, 7, Zadar, 1969, 206.

²³⁷ ISTO. 208-209; ISTI. Trgovina ..., str. 329.

²³⁸ J. BASIOLI. Svjetlo u ribolovu kroz stoljeća, *PZ*, 8, Zadar, 1970, 276. Kar je iznosio pet kubičnih stopa.

Jelse i Antuna Vidoševića iz Bola, da bi nju zamijenili onom na petrolejski plin. Godine 1911. su otočki ribari imali 113 acetilenskih, a 1939. god. pak 100 petrolejskih svjetiljki,²³⁹ začudo, manje nego drugi u pokrajini. Naspram tomu, viški ribari se svim silama opiru uvođenju mreža plivarica i dolasku ribara s takvim mrežama na njihova lovišta, još prije prvog svjetskog rata. U Komiži se 1931. pojavila jedna takva mreža koja je već sljedeće godine bila zapuštena.²⁴⁰ Nastojanja tvornice "Braća Mardešić" na njihovu uvođenju u uporabu izazvala su revolt ribara poradi straha od konkurencije i ostajanja bez posla. Ipak, 1939. njih je na otoku čak osam. Nadalje, u međuvremenu je uslijedila nabava brodova na motorni pogon, ne u većem broju, čime se kratilo vrijeme dospjeća na najudaljenija lovišta.²⁴¹

Iako su jastozi lovljeni u vodama Visa, godine 1894. je Frane Balica (Balika) u Komiži uspostavio umjetno uzgajalište istih. Njegov ribnjak se brzo proćuo Monarhijom kakvoćom uzgajanih jastoga, te ga je nadvojvoda Karlo zamolio da bude poslužitelj (snabdjevać) dvora jastozima.²⁴² Međutim, to je nametalo povećanu proizvodnju za što on nije imao sredstava, pa je već sljedeće godine od Dalmatinske vlade u Zadru zatražio novćanu pomoć. Koliko se zna, njegova zamolba nije bila uslišana.²⁴³ Nije toćno poznato dokle se on bavio tim poslom, ali zasigurno ne dugo. No, zna se da je gojilište jastoga ondje postojalo tridesetih godina ovoga stoljeća.²⁴⁴ Druge pojedinosti o njemu zasad nisu poznate.

Kakav su glas dotle stekli viški ribari svjedoći i ćinjenica da je 1907. bilo predloćeno da se upravo u Komiži uspostavi ribarska škola,²⁴⁵ kao prva takve vrste u Dalmaciji. Ta zamisao, koliko se zna, nije nikad bila ostvarena. Nadzornik Lorini je pak u Komiži još 1897. god. održao ribarski tećaj. Zabiljećeno je da se ondje "Ućilo se poznavati, popravljati, pripremljavati i baratati svim mogućim ribarskim spravama i alatima, a osobito mrećama".²⁴⁶ Dvije godine potom on je viškim ribarima objašnjavao svrsihodnost nove svjetiljke s acetilenskim plinom za lov srdela.²⁴⁷ Sve to svjedoći da je Komića od kraja prošlog stoljeća do drugog svjetskog rata bila središtem ribarstva Dalmacije.

VI. Rudarstvo.

Jedva da se moće vjerovati da je na otoku Visu ikad bilo rudarstva, kopańja neke rudaće. A ipak je toga bilo u njegovoj prošlosti, mada u skromnom obimu. Naime, na otoku je oduvijek, naravno bilo korisnih minerala koji su se upravo nudili eksploataćiji. Koliko su tu moćućnost koristili domaći ljudi ili stranci pokazat će nekoliko pothvata u tom smislu.

²³⁹ ISTO, 285. Tunc su u listopadu pratile velike mase srdela (Joško BOĆANIĆ, Komićka ribarska epopeja, *Ćakavska rić*, 11, Split 1983, br. 1-2, 132.

²⁴⁰ Neki tvrde da je prva plivarica rabljena 1928. (BOĆANIĆ, 128).

²⁴¹ ŹUPANOVIĆ, O uzrocima ..., str. 435.

²⁴² *Pućki list*, 4, 1894, br. 2.

²⁴³ *Brzopisna izvješća 30. zasjedanja Pokrajinskog dalmatinskog sabora*, Zadar, 1895, LX.

²⁴⁴ *Jadranska straća*, 15, Split, 1937, br. 5, 212.

²⁴⁵ *Brzopisna izvješća 41. zasjedanja Pokrajinskoga dalmatinskoga sabora*, Zadar, 1908, 1073.

²⁴⁶ *Pućki list*, 7, 1897, br. 19.

²⁴⁷ *Smotra dalmatinska*, 12, Zadar, 1899, br. 15.

Svakako je najznačajnijom bila eksploatacija "saldame", sitno pjeskovite zemlje koja je rabljena pri proizvodnji stakla u muranskim radionicama. Naime, još 1738. je mletačka vlada dala privolu za iskop toga minerala na otoku. Otada je ondje obitavao predstavnik muranskih staklara vodeći skrb o kopanju pijeska i njegovu odašiljanju u Mletke.²⁴⁸ Kopanje je obavljano u brdu između Visa i Komiže. Ta je djelatnost nastavljena sljedećih desetljeća.²⁴⁹ Već sedamdesetih godina toga stoljeća to je postao velik iskop pod zemljom, s tri do četiri ulaza. Kopači, domaći ljudi, radili su ondje pod svjetlom borovine. Izvori pokazuju da su nešto veću korist izvlačili od prijevoza pijeska do ukrcajnog mjesta.²⁵⁰ No za vjerovati je da su taj teret na određite ponekad odvozili i neki viški brodari, te na taj način ponešto zarađivali.

I kad je otok po prvi put potpao pod Austriju (1797.) iz tamošnjih je kava, pješčanika, sirovinu izvezio Girolamo Rossetti iz Mletaka. Za to je državi plaćao godišnje 60 dukata.²⁵¹ Kremena zemlja, kako je tada zovu, kopana je nedaleko Komiže i za francuske uprave otokom (1807.).²⁵² Da je to činjeno i prvih desetljeća druge austrijske uprave, svjedoči vijest iz 1829. god. koja kazuje da se tada pijesak također izvezio u Murano.²⁵³ Iako su potom izvori o tome zašutjeli zasigurno je ta djelatnost obavljana barem još neko vrijeme.

Nekad se na otoku Svecu kopao mramor dobre kakvoće, ali su tamošnji kamenolomi do kraja XVIII. st. bili sasvim iscrpljeni.²⁵⁴ Kod Komiže je bilo gipsane rudače, ali se ona tada nije iskorištavala. Valjda je za prve talijanske okupacije B. Zekan u Komiži podigao malu tvornicu sadre, koja je proizvodila kratko vrijeme.²⁵⁵ Nekako u isto doba spominje se uspostava takve tvornice tvrtke "Mardešić i Dešković". Jednako tako se kod Komiže kopao granit za popločavanje ulica.²⁵⁶ Jedan suvremenik 1818. god. zapisuje da se na Visu više ne eksploatiraju rudnici sadre, mramora i ugljena, kada je bila zanemarena proizvodnja minerala uopće u čitavoj Dalmaciji.²⁵⁷ A to bi onda moglo značiti da se prethodno ondje kopao i ugljen. Da je tome bilo tako, svjedoči činjenica da je 1830. bečka tvrtka "Rotschild i sinovi" od države zakupila pravo iskopa kamenog ugljena u Istri i Dalmaciji, kojom prigodom se planirala uspostava skladišta ugljena u Visu. Nije poznato da li je ta zamisao ostvarena. Ako jest, onda je ondje obavljan i iskop takve rudače.

²⁴⁸ PAZd, *Spisi gen. prov. M. A. Cavalli (1738-1741)*, knj. III, I, 117; A. Diedo (1790-1793), svež. II, poz. I, br. 71.

²⁴⁹ NOVAK, *Dokumenti ...*, str. 142; Mirko DEANOVIĆ, Dnevnik Iva M. Matijaševića, *Analiz Historijskog instituta u Dubrovniku*, I, 1952, 297.

²⁵⁰ G. NOVAK, Rudarstvo i iskorišćavanje rijeka i mora u Dalmaciji u XVIII stoljeću, *Starine*, 52, Zagreb, 1962, 6-7.

²⁵¹ PAZd, *Spisi Vlade za Dalmaciju*, 1798, IV, br. 3629; 1801, V, br. 1372, 4947; 1805, V, br. 1898; Ivan ERCEG, Izvještaj o minerološko-rudnim ležištima na području Dalmacije i Istre (1804), *Acta historico-oeconomica*, vol. 19(1), Zagreb, 1992, 11.

²⁵² PAZd, *Godišnji izvještaj gen. prov. V. Dandolo za 1807.*, str. 89.

²⁵³ PAZd, *SRN*, 1829, I/1, br. 9865. Godine 1834. kod Komiže postoje tri kopa saldame i dva gipsa (PAZd, *SRN*, 1843, II/9, br. 869).

²⁵⁴ NOVAK, *Dokumenti ...*, str. 181; ISTI, *Rudarstvo ...*, str. 7.

²⁵⁵ *Dalmacija*. Spomen-knjiga, Split 1923, 232.

²⁵⁶ J. LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, Zagreb, 1923, 34-35.

²⁵⁷ STULLI, *Grada o stanju ...*, str. 124.

Nadalje, u izvorima se spominje uništavanje otočkih šuma uslijed paljenja vapnara, napose u mletačko doba. A to onda pretpostavlja da je nekad takva praksa bila ondje česta. Navest ćemo primjer iz XVII. st. iz kojeg je vidljivo da se viški kovač bavio i paljenjem klačina, što su drugi radili i poslije.²⁵⁸ Neki tvrde da su još u srednjem vijeku bile poznate vapnenice paljene u Stomorskom brdu na otoku.²⁵⁹ U prošlom je stoljeću ondje kopan vapnenac za primitivnu izradu živog kreča. Poznato je jedino da je u četvrtom desetljeću prošlog stoljeća ondje zapaljeno 5 takvih vapnara, koje su dale nekoliko vagona vapna za potrebe gradnje na otoku.²⁶⁰ U poredbi s tadašnjom proizvodnjom vapna na otoku Hvaru može se reći da je ona viška bila mala. Dakako, takva je praksa nastavljena i sljedećih desetljeća.

VII. Prerađivačka radinost

Nijedno naselje ni područje ne može opstati bez vlastite preradbe, pa tako ni otok Vis u prošlosti. A ta se opet ogledala u nekoliko oblika: kućnoj radinosti, obrtnosti, manu-fakturno-industrijskoj preradi. Stoga će ovdje biti riječi o svakoj napose.

1. *Kućna radinost.* Kao drugdje, tako je i na otoku Visu oduvijek bilo izradbe nekih predmeta i alata za svakodnevne potrebe njegova pučanstva. U tu svrhu se koristila vuna, kostrijet, lan, drvo i druge sirovine. Spomenuto je već da je ondašnje pučanstvo pravilo mješine od koža, odjeću od kostrijeti, štavilo kože. U XV. st. mletačke su vlasti dopustile seljacima otoka štavljenje kože, koje oni nisu smjeli prodavati nego sami rabiti. To im je pak bilo zabranjeno već 1446. godine.²⁶¹ Svakako se dakle tu radilo o kućnoj radinosti. Poslije se ondje na takav način prerađivala sirova svila i lan. Budući da su muškarci bili najvećim dijelom zaokupljeni ribolovom i zemljoradnjom, to su onda radile uglavnom žene. Sredinom XIX. st. izrađivala se tako manja količina svilenih čahurica odnosno sirove svile i predmeta od nje. No, svakako je pri tome najznačajnija bivala izrada ribolovnih sredstava, napose malih i velikih mreža za ulov male plave ribe, vrša i drugog. Na takvu djelatnost je ondašnje pučanstvo bilo prisiljeno uslijed velike udaljenosti otoka od gradova na susjednom dalmatinskom kopnu.

2. *Obrtnost.* Još u antičko doba ondje je bilo obrta. Naime, tada su na otoku izrađivane razne vaze i drugo posuđe od gline, što nam svjedoče pronađene keramičke peći. Jednako tako je ondje izrađivan isejski novac, pa to pretpostavlja neminovno postojanje primjerenih obrtnika odnosno radionica.²⁶² Mnoge naznake upućuju da je već tada na otoku bio razvijen kamenorezački odnosno klesarski obrt. Zasigurno su se oni, barem u manjem obimu, održali i u srednjem vijeku, ali o tome nemamo dokumentarne potvrde.

Tijekom prvih stoljeća mletačke vladavine na otoku je bivalo više struka obrta, napose kamenara i klesara. Već u XVI. st. tamošnji su obrtnici znali tako ekonomski ojačati

²⁵⁸ N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Povijest stanovništva ...*, str. 58. Sredinom XIX. st. na otoku je bila jedna kava mramora i 3 "saldame" (PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V. letiči list)

²⁵⁹ NOVAK, *Otok Vis u srednjem ...*, str. 124.

²⁶⁰ PAZd, *SRN*, 1844, XI/4, br. 1072.

²⁶¹ NOVAK, *Otok Vis u srednjem vijeku*, 125; ISTI, *Vis*, 17.

²⁶² NOVAK, *Otok Vis u helenističko doba*, 3; ISTI, *Vis*, 53-54, 61, 63; ISTI, *Issa i isejska država*, 68.

da su neki od njih bili pokapani u crkvi samostana Sv. Silvestra u Komiži, s njihovim insignijama.²⁶³ Štoviše, već tada na otoku dolaze obrtnici iz Dubrovnika, Splita, Šibenika i Korčule, koji ubrzo stječu značajna materijalna dobra.²⁶⁴ Oni su uspijevali zadovoljavati temeljne potrebe pučanstva otoka raznim obrtničkim proizvodima. To su bili uglavnom kovači, postolari, bačvari, krojači, zidari i drugi. U XVII. st u Visu se spominje i jedan zlatar,²⁶⁵ što ne znači da je on bio i jedini. Tijekom sljedećeg stoljeća u Vis i Komižu doselili su neki obrtnici s otoka Hvara, gdje je obrtnost bila razvijenija nego na Visu. Radilo se tu najviše o zidarima, drvodjelicima i kovačima.²⁶⁶ Kroz ta dva stoljeća samo u Visu je zabilježena nazočnosti 311 obrtnika raznih struka. Mnogi se od njih spominju samo kao "majstori".²⁶⁷ Nadalje, godine 1784. u Komiži je bilo 18 obrtnika - zidara, kovača, bačvara i onih drugih struka,²⁶⁸ dok se 1798. god. u Visu spominje 24, a u Komiži pak 18 obrtnika,²⁶⁹ što znači da je krajem mletačke uprave otokom na njemu bivalo četrdesetak obrtnika raznih struka. Za vjerovati je da su oni i tada podmirivali sve otočke potrebe za njihovim proizvodima.

Prvi broježani podaci odnose se na početak XIX. st. Tada je ondje, napose za engleske prevlasti, bilo dotadašnjih obrtnika, ali i kalafata, tekstilaca, kolačara (slastičara), koji su uglavnom dospjeli iz Italije.²⁷⁰ Godine 1810. samo je u Visu bilo pet kovača, jedan kotlar, 2 zlatara, tri brodograditelja, 7 bačvara, 5 krojača, 13 postolara i 7 mesara, ukupno 53 obrtnika.²⁷¹ Zacijelo je slično stanje obrtništva bilo i u Komiži. Oni su najvećim dijelom bili zaočupljeni podmirivanjem potreba okupacijske vlasti.

Kad je otok ponovno došao u vlast Austrije, taj polet je naglo splasnuo. Ali obrtnost ipak nije nestala. Naime, i dalje je bivalo ondje raznih obrtnika, napose onih neophodnih potrebama domaćeg ribarstva - bačvara, kalafata i drugih. No, prvi statistički podaci o broju obrtnika na otoku potječu tek iz 1841. godine. Kako se njihov broj kretao sredinom toga stoljeća najbolje pokazuje sljedeća tabela.²⁷²

Vrst obrtnika	1841.	1851.	1856.	1858.
mesara	3	2	1	1
pekara	38	27	10	19
gostioničara	6	6	1	6

²⁶³ NOVAK, *Vis*, 83.

²⁶⁴ BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Zanati na otocima* str. 493; ISTA, *Prilog proučavanju stanovništva otoka Visa krajem XVI i početkom XVII stoljeća*, *Čakavska rič*, Split, 1972, br. 2, 36-37.

²⁶⁵ ISTA, *Povijest* str. 60.

²⁶⁶ ISTO, 58-62.

²⁶⁷ ISTA, *Popisi stanovništva Komiže u XVIII* str. 94; ISTA, *Povijest stanovništva* str. 70.

²⁶⁸ BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Popisi stanovništva Komiže* str. 94.

²⁶⁹ ISTA, *Popisi i struktura* str. 496.

²⁷⁰ Dinko FORETIĆ, *Vis u međunarodnom zbivanju na početku XIX. stoljeća*, *Mogućnosti*, 3, Split, 1956, br. 9, 709. Za gradnju vojnih objekata oni su 1811. na otoku doveli velik broj zidara (ISTO, br. 8, 627).

²⁷¹ ISTO, br. 9, 709-710; BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Popisi i struktura* str. 496-497.

²⁷² PAZd, *PSN*, 1842, I/3; ZELIĆ-BUČAN, *Privredne prilike* tab. XII; Valentino LAGO, *Memorie sulla Dalmazia*, I, Mleci 1868, CXXXIII-CXXXVI.

kavanara	3	6	1	-
ribara	10(?)	169	26(?)	143
brijača	3	1	-	1
bačvara	12	2	?	4
zidara	11	3	?	2
krojača	4	3	?	2
postolara	14	10	?	6
drvodjelaca	5	4	2	3
kovača	8	6	?	4
klesara	2	1	?	1
zlatara	1	2	?	1
brodograditelja	?	5	?	1

Iz ovih nepotpunih, manjkavih brojki vidljiva je raznovrsnost obrtnih struka, u koje su ubrajani i oni trgovačko-uslužni. Začuduje da je 1841. god. zabilježeno samo deset onih koji su se profesionalno zanimali ribolovom. Nadalje, nekih godina nije zabilježena nazočnost nekih obrtnika (bačvara, kovača, krojača i dr.) kojih je nedvojbeno tada bilo na otoku. Jednako tako nisu navedeni tekstilci, urari, svilari, čizmari, remenari, kojih je barem povremeno na otoku bilo.²⁷³ U međuvremenu su već tada neki obrti nestali, odumrli, a javljali se pak novi. Tijekom čitavog tog stoljeća u Visu je bivalo 5-24 obrtnika raznih struka. Neke obitelji Komiže su tada prenosile obrt zidara, drvodjelaca, bačvara i kovača s koljena na koljeno, pa stoga oni i nisu mogli odumrijeti.²⁷⁴

Prema tome, sredinom XIX. st. na otoku je bivalo do 120 obrtnika raznih struka, koji su, za pretpostaviti je, bivali prilično zaposleni. Jamačno je slično ostalo i sljedećih desetljeća. Krajem toga stoljeća u Komiži se spominju prvi put dekorativni slikar, soboslikar i mesar.²⁷⁵ Godine 1892. ondje je prispjelo nekoliko stranih limara za izradu kovinske ambalaže konzervirane ribe.²⁷⁶ Međutim, ako je suditi po stanju obrtništva 1912. godine, onda je na otoku nastupilo znatno oskudnije stanje glede toga. Naime, tada je ondje bilo 11 pekara, 5 slastičara, 2 mlinara, 11 kolara - kovača, 2 zlatara, 18 postolara, 6 drvodjelaca i 11 bačvara.²⁷⁷ Svi pekari su bili u viškoj, dok je 11 postolara bilo u komiškoj, a 7 u viškoj općini. Začudo, prema tom popisu ondje više nije bilo nijednog krojača ni opančara. A njih je doista bilo. Naspram tomu u Visu su tada djelovala dva, a u Komiži jedan fotograf (od 1892.). Dakle, tada je na otoku bivalo oko 80 obrtnika raznih struka, manje nego pedeset godina prije. Zasigurno se to stanje nije bitnije izmijenilo ni u međuraću. Na žalost, brojčanih podataka o tome nismo našli.

²⁷³ PAS, *Arhiv mapa*. Operat Visa; BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Povijest stanovništva ...*, str. 196.

²⁷⁴ N. BOŽANIĆ-BEZIĆ, *Stanovništvo Komiže u drugoj polovici XIX stoljeća*, 163-167.

²⁷⁵ ISTO, 168-169.

²⁷⁶ *Il Dalmata*, 28, 1983, br. 32; BOŽANIĆ-BEZIĆ, *Stanovništvo Komiže u drugoj polovici XIX stoljeća*, 167, 179.

²⁷⁷ PAZd, *Spisi Konzulata kraljevine Italije u Zadru*, svež. 47. poz. 11.

3. *Manufakturno-industrijska proizvodnja.* Pored obrtničke bilo je na otoku pokušaja prerade na višoj razini, počevši nekako od sredine XVIII. stoljeća. Naime, zna se da je 1760. god. obitelj Foretić iz južne Italije dovela na otok 20 radnika smolara, koji su započeli iz borova (na Biševu) izvlačiti smolu. Oni su to radili samo nekoliko godina, budući da su im u tome neki pravili smetnje. Proizvod je otpreman u Mletke za potrebe tamošnje brodogradnje. Kažu da je ona bila bolje kakvoće od one pravljen u Napuljskom kraljevstvu.²⁷⁸ Stotinjak godina potom u Komiži djeluje pet radionica za izradu ružmarinova ulja,²⁷⁹ količine proizvodnje kojih ne znamo. Poslije se također to radilo, ali svakako u manjem obimu. Potkraj toga stoljeća se iz aloja počela vaditi nit od koje je prerađivana tkanina, ipak većim dijelom u kućnoj radinosti. Te predmete i ružmarinovo ulje dobro su plaćali povremeni putnici, posjetitelji otoka.²⁸⁰

Kako je spomenuto, u međuraću je na otoku djelovala mala tvornica gipsa. Godine 1922. u Komiži je uspostavljena tvornica za izradu eteričnog ulja (Mirava dd) a potom parna destilerija lavandinog, eteričnog ulja.²⁸¹ Jednako tako je i tada pravljen manja količina ružmarinova ulja, opet u nekakvom manufakturnom pogonu.²⁸² O tvorničkoj preradi ribe prije i tada govorit ćemo pri prikazu prerade ribe uopće.

4. *Prerada ribe.* Prerada ribe na otoku svakako predstavlja najznačajniju njegovu radinost. Ona ima stvarno dugu tradiciju, koja je bivala primjerena množini ulova odnosno viškova male plave ribe. U minulim je stoljećima ona bila ograničavana na sušenje ili soljenje, napose kad se radilo o plavoj ribi. Neku plavu ribu su tamošnji ribari znali trajnije očuvati i kuhanjem, ali su takvi slučajevi bili rijetki, povremeni. Upravo tako su oni uspijevali sačuvati velike količine usoljene ili na drugi način preparirane ribe za potonje trošenje u nedostatku svježih, te za prodaju na udaljenija tržišta. Nažalost, na otoku nije uvijek bilo spremišta soli za soljenje viškova ulova, pa je ponekad velika količina ulova bivala vraćana u more.

Poznato je da su viški ribari solili velike količine srdela još u XV. stoljeću. Naime, oni su upravo njih lovili u najvećoj mjeri, pa je viškova bivalo često, što je onda iziskivalo njihovo konzerviranje pomoću soli. U godinama 1761.-1764. u ribolovnom se bazenu Hvar-Vis solilo godišnje 220 tona srdela,²⁸³ od čega je svakako veći dio soljen od strane viških ribara. Nedostatak soli je znao uzrokovati bacanje velikih količina ribe u more, jer ih se nije znalo sačuvati na drugi način. To se događalo i u XVIII. stoljeću. Tada se znalo moru vraćati i 100.000 komada srdela odjednom.²⁸⁴ Bilo je slučajeva kad su manje količine ulova

²⁷⁸ NOVAK, *Dokumenti* str. 181.

²⁷⁹ VOJNOVIĆ, *Cenni* str. 76; H. GUTTENBERG, *Gojenje šumah s' navlastitim obzirom na Dalmaciju i Istru*, Zadar, 1870, 99.

²⁸⁰ Petar KUNIČIĆ, *Viški boj*, Zagreb, 1892, 16.

²⁸¹ *Narodna enciklopedija*, s. a. II, Zagreb, 1892; Josip LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, Zagreb, 1923, 86.

²⁸² *Dalmacija*, Spomen-knjiga, 151. Tada je navodno na otoku pravljen do 5.000 kg ružmarinova ulja (LAKATOŠ, 88).

²⁸³ J. BASIOLI, Proizvodnja i promet usoljene ribe na istočnoj obali Jadrana, *Pomorski zbornik*, 10, Rijeka, 1972, 220.

²⁸⁴ FORTIS, 248. Krajem mlet. uprave viški su ribari znali godišnje posoliti preko 14.000 barila ribe (BASIOLI, *Ribarstvo Komiže* str. 103).

oslića, orada i zubaca konzervirani sušenjem na suncu, poput bakalara. Na razmeđu XVIII. i XIX. st. pučanstvo otoka nastojalo je na unapređenju postupka soljenja ribe poradi njene bolje prodaje na vanjskom tržištu.²⁸⁵ Na Palagruži je bivalo mnogo kućica (baraka) u kojima su viški ribari solili plavu ribu. Tu je ona ostajala do trenutka prodaje. U to je doba u čitavoj hvarskoj komuni soljeno 1.000 barila srdela godišnje,²⁸⁶ od čega su najveći dio radili viški ribari.

Tada je ribolov također bio poglavitim izvorom života viškog pučanstva. To se najviše odnosi na soljenu, konzerviranu ribu koja se jedino u takvom stanju mogla čuvati za prodaju po pokrajini i izvan nje. Tako je bivalo i sljedećih desetljeća. Nažalost, obilat ulov plave ribe znao je zateći komiške ribare, kako je to bilo 1833. godine. Naime, tada je uslijedio tolik ulov da raspoloživa sol nije ni izdaleka zadovoljila potrebe njegova soljenja.²⁸⁷ Kako smo vidjeli, te i sljedećih godina na otoku i otočićima je soljeno nekoliko tisuća barila srdela, ovisno o količini ulova. To su više radili ribari Komiže nego Visa. No i u tome je bilo velikih oscilacija. Tako se zna da su otočki ribari 1861. god. posolili 12.537, 1862. god. 5.544, a 1863. god. pak samo 836 barila srdela.²⁸⁸ Kako se vidi, u tom trogodištu je uslijedio nagli pad količina soljene ribe.

Klasično soljenje ribe je nastavljeno i onda kad se ona počela konzervirati na moderan način. Kolike su količine ribe soljene potkraj XIX. st. pokazuju najbolje podaci u iz njegova zadnjeg desetljeća, pa smo ih svrstali po barilima u tabelu.²⁸⁹

Godina	Vis	Komiža	Svega
1890.	4.975	7.700	12.675
1891.	5.647	11.895	27.542
1892.	3.593	12.605	16.198
1893.	4.845	19.097	23.842
1896.	2.050	9.295	11.345
1897.	870	7.261	8.131
1898.	676	1.747	2.422

Količine soljene ribe i tada su jako oscilirale, valjda srazmjerno ulovu odnosne ribe, pošto su tvornice otkupljivale prilične količine ribe. Tu su svakako uračunate količine soljene i u tvornicama sardina. Daleko više solili su ribari komiške nego viške općine, ponekad i četverostruko (1891.). Kada su ribu kupovale tvornice za njeno konzerviranje, rasla je i

²⁸⁵ PAZd. *Spisi komesara Gössa*, svež. I, br. 200.

²⁸⁶ BASIOLI, *Proizvodnja i promet ...*, str. 224.

²⁸⁷ *Pučki list*, 1897, br. 13.

²⁸⁸ C. VOJNOVIĆ, *Le condizioni economiche del circolo di Spalato negli anni 1861-1863*, Split, 1865, 26-27.

Tada je barilo težilo 56 kilograma (100 funti).

²⁸⁹ Statistični izvještaj ..., str. 130-132; MODRIĆ, 154; Petar LORINI, *Ribanje i ribarske sprave*, Beč, 1903, 134; BASIOLI, *Trgovina ...*, str. 328. Čitavo ribarsko područje Hvar-Brač-Vis je pak solilo 41.735 barila ribe (BASIOLI, *Proizvodnja ...*, str. 226). Godine 1896. je na Visu usoljeno 640 tona ribe od strane ribara, dok su tvornice posolile samo 15 tona (BASIOLI, *Ribolov na području ...*, str. 292).

cijena soli,²⁹⁰ što je negativno utjecalo na soljenje ribe od strane domaćih ribara. U trogodištu 1896.-1898. tri su tvornice na otoku posolile nekoliko milijuna srdela, inćuna i skuša, pored njihova konzerviranja.²⁹¹ To je onda bivalo daleko više od pola ukupno soljene ribe u čitavoj Dalmaciji.

I pored zahuktalog prepariranja plave ribe u ulju, ona je i dalje soljena na stari, prokušani način. Tako se zna da je, recimo, 1900. god. ondje posoljeno 2.000 barila srdela.²⁹² A nisu soljene samo one nego također i manje količine inćuna, skuša i lokardi. Sljedeće godine komiški su ribari posolili 7. 632, a oni viški pak 1.047 barila razne plave ribe.²⁹³ Štoviše, neki tvrde da su tih godina samo Komižani, u prigodama obilnog ulova, solili do 20.000 barila plave ribe,²⁹⁴ što nam ipak djeluje pretjeranim. Nadalje, 1905. god. ribari su više općine posolili 730, a komiške 1.145 barila srdela, te 1.225 barila inćuna, skuša i lokardi. Zapravo tu su ribu zakupile otočke tvornice za daljnju preradu.²⁹⁵ Svi viški ribari i tvornice su 1911. god. posolili 722 tone ribe, a čitava Dalmacija pak 1.891 tone. To znači da je na otočku proizvodnju takve ribe otpadalo 36% od sve usoljene u pokrajini.²⁹⁶

Slično je bivalo i u međuraću, kad su tamošnje tvornice više solile nego konzervirale plavu ribu. Zna se da su samo one 1932. godine usolile 465 tona plave ribe, više nego sva ostala Dalmacija. Nakon toga je soljenje ribe na otoku doživjelo velik pad. Naime, u godinama od 1936.-1940. ondje je godišnje soljeno 178 tona plave ribe, dakle daleko manje nego li prije prvog svjetskog rata.

4.1. *Tvornička prerada ribe.* Proizvodnja sardina na Jadranu našla je nov poticaj upravo u Komiži. Tko je pak započeo preradu na taj način, u kovnim kutijama, postoje proturječne vijesti. Neki tvrde da su prvu tvornicu za preradu ribe na Visu uspostavila braća Mardešić još 1870. godine.²⁹⁷ Drugi pak kažu da je to uslijedilo pet godina poslije. Zacijelo se tu radilo o pokušajnoj proizvodnji sardina, na čemu je i ostalo. Naime, zna se da su ta braća 1882. god. na izložbi u Trstu izložila šest kutija srdela soljenih, konzerviranih u ulju.²⁹⁸ Pače, po jednoj vijesti oni su pripremivali konzerviranu ribu čak na osam načina.

Po svoj prilici su upravo braća Mardešić 1890. god. utemeljili prvu dalmatinsku tvornicu za preradu ribe u Komiži, kako to stoji i u imenu tvrtke. U svakom slučaju tada se jedino na Visu prerađivala riba tvornički.²⁹⁹ No, već sljedeće godine to čini i Carl Warhanek iz Beča, nakon što je punih pet godina, kaže se, obavljao pokušajnu proizvod-

²⁹⁰ *Il Dalmata*, 28, 1893, br. 55. "... Višani ih šalju u prodaju u malim zaklopnicama, koje su sladokusnije od nanteških ..." (KUNIČIĆ, 15).

²⁹¹ LORINI, 180-181. Domaći su proizvođači Topić, Mardešić, Giacconi, ograničavali tada proizvodnju na soljenje ribe (Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972, 278).

²⁹² *Pučki list*, 1901, br. 16.

²⁹³ ISTO, br. 24.

²⁹⁴ *Poljodjelski vjesnik*, 12, 1904, br. 17.

²⁹⁵ *Smotra dalmatinska*, 19, 1906, br. 2.

²⁹⁶ J. BASIOLI, Stoljeće industrije za preradu ribe u Dalmaciji, *Adriatica maritima*, 4, Zadar, 1985, 191; ISTI, Ribolov na području otoka Visa, 292; ISTI, Trgovina ..., str. 328; *Pomorska enciklopedija*, 8, Zagreb, 474. Tada se na otoku znalo praviti marinadu u octu (LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, Zagreb, 1923, 51-52).

²⁹⁷ BASIOLI, Ribarstvo Komiže ..., 62.

²⁹⁸ *Dalmacija*, Split, 1892, 402; BASIOLI, Stoljeće ..., str. 185.

²⁹⁹ PAZd, *SRN*, 1883, XI A, br. 654 (7856).

nju, koja, doduše, nije dala očekivane rezultate. Nakon toga su ondje uspostavljeni i drugi takvi pogoni. God. 1893. to je uradilo Opće francusko društvo sa sjedištem u Trstu (*Societè generale Francaise*), Ivan Degrassi iz Beča, Angelo Bank iz Trsta, Mardešić i drugovi, Ribarska zadruga iz Komiže, te Klink i Laurer iz Trsta. Prema tome, one su uglavnom osniva- ne stranim kapitalom.

Prvi je svjetski rat dijelom zaustavio rad, ali već 1923. god. u Komiži djeluje sedam takvih tvornica. Tri u vlasništvu domaćih ljudi, a četiri u rukama stranaca. Ubrzo je jedna od njih obustavila proizvodnju. Godine 1938. ih je na čitavom otoku šest: Sardina dd, G. Sanguinetti, M. Benvenuti, K. Mardešić, G. Degrassi i Braća Mardešić.³⁰⁰ Sličan su pogon u Rukavcu, zaselku Visa, uspostavili Frane Mardešić i drugovi. Neki pak tvrde da su još prije ondje takvu tvornicu utemeljili Angelo Bank, neki Giaconi i obitelj Topić iz Visa, ali o to- me nismo pronašli drugih pojedinosti, onih koje bi posvjedočile tu tezu. Treba reći da je Ribarska zadruga u Komiži svoju tvornicu sardina malo poslije njena osnutka uz pomoć Zadružnog saveza uz Splitu znatno proširila i modernizirala. Tako je odmah mogla uspješno odolijevati konkurenciji drugih tvornica čiji su vlasnici raspolagali znatno većim kapita- lom.³⁰¹

Prema podatku iz 1893. god. Warchanek, G. Degrassi i Opće francusko društvo su u svojim pogonima zapošljavali 85, 71 odnosno 42 radnika (radnice). To bi značilo da ona Braće Mardešića te godine nije radila. Međutim, zna se da je prva već 1892. napravila 350.000 kutija srdela i 500 kutija skuša u ulju. Drugi izvor kaže da se upravo te godine proizvodnjom istakla tvornica braće Mardešić.³⁰² Prve tri tvornice su tada tjedno pravile 30.000, odnosno 1.680.000 kutija sardina godišnje.³⁰³ One su solile i konzervirale ribu u ulju na "nanteški način" (*à la Nantes*). I tvornica braće Mardešić je zgotovljavala srdele u ulju (*filetti*) koje su svojom kakvoćom i posebnošću pripreme ubrzo stekle glas i izvan Dal- macije. Jedino tako su mogle stupiti u konkurenciju s ostalim tvornicama tog proizvoda.³⁰⁴ Tako je Komiža postala središte ribarskog obrta i prerade ribe na Jadranu. No, nije sve išlo kako je u početku zamišljeno. Naime, godine 1896. je uslijedilo neslaganje oko cijene ribe, u prvom redu uslijed slabog ulova, što je onda uzrokovalo povremeni prekid proizvodnje tamošnjih pogona.³⁰⁵ Ipak, sljedeće godine su samo dvije tamošnje tvornice konzervirale 4,5 milijuna srdela i pola milijuna skuša, uz rad 100-njak osoba.³⁰⁶ Nije pak poznato na koje tvornice se taj podatak odnosi. Moguće je da su druge apstinirale od proizvodnje te godine.

³⁰⁰ BASIOLI, Stoljeće ..., str. 186. Degrassojeva tvornica je 1923. bila u vlasništvu L. Torregianija iz Milana. (Joso LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, Zagreb, 1923, 49-50).

³⁰¹ NOVAK, *Vis*, 260.

³⁰² *Il Dalmata*, 28, 1893, br. 32.

³⁰³ *Statistični izvještaj* ..., str. 163-164; PATERMANN, str. 412, bilj. 3.

³⁰⁴ *Il Dalmata*, 28, 1893, br. 89.

³⁰⁵ ISTO, 31, 1896, br. 80.

³⁰⁶ *Pučki list*, 1897, br. 19, 23. Na stalnoj izložbi u Zagrebu je 1895. tvrtka Braće Mardešić izložila sardine u kovanim kutijama u 4 različite veličine, čija je sadržina bila dobra ukusa (*L'Ekonomista*, 3, Zadar, 1895, br. 2).

Kako je pak izgledala proizvodnja sardina triju komiških tvornica (Warhaneck, Deg-rassi, Braća Mardešić) krajem XIX. stoljeća pokazuje jedno trogodište,³⁰⁷ pa ćemo podatke predstaviti u tabeli:

Godina	Broj kutija
1896.	40.000
1897.	920.000
1898.	1.386.000

Ove brojke zorno pokazuju tadašnju komišku proizvodnju konzervirane ribe. Naime, poslije neznatne proizvodnje prve godine ona je naglo porasla. Tada se najviše radilo o pre-radi srdela, incuna i skuša u ulju. Najviše je proizvodila (1897.-1898.) tvrtka Braće Mardešić. Poslije Izole tada je Komiža bila najveći proizvođač sardina na istočnoj obali Jadrana.³⁰⁸ Za malobrojnu Komižu bila je to velika prilika za zaradom sredstava za život, jer su tu proizvodnju nosili uglavnom njeni stanovnici.

Obilat ulov ribe od strane otočkih ribara uslijedio je početkom ovoga stoljeća. Tvor-nica Braće Mardešić u Komiži dobila je novu zgradu.³⁰⁹ Zna se da je 1904. samo ona zapo-šljavala od 150-200 radnika.³¹⁰ Time je otok Vis izrastao u pravo središte industrije za pre-radu ribe u Dalmaciji i na Jadranu. Naime, 1908. je Komiži bilo 7, a u Visu dvije takve tvo-rnice. Poslije je u Visu uspostavljena još jedna slična. Svakako je to utjecalo i na porast proizvodnje sardina, ali nam točni podaci o njoj nisu poznati. Znade se jedino da su 1911. god. tri višeke tvornice (i ona u Rukavcu) proizvele 345.000 kutija odnosno 225 tona sardi-na.³¹¹ Za pretpostavit je da je proizvodnja komiških pogona bivala najmanje dvostruko ve-ća.³¹² Najveći dio ondašnjih tvornica je do prvog svjetskog rata ostao u rukama stranog ka-pitala.

Taj rat i prva talijanska okupacija dijela naše obale dobro su potresli višku proizvod-nju sardina. Naime, 1922. god. na otoku djeluje samo četiri takva pogona, od kojih su neke promijenile vlasnika. Te su godine dvije komiške tvornice proizvele 200.000 kutija soljenih sardina u ulju, te 300.000 kutija slanih srdela u ulju.³¹³ No, već sljedeće godine ih je samo u Komiži opet sedam. Tri u vlasništvu domaćih ljudi, a četiri (*Societè generale Francaise*, Klink i Laurer, L. Torregiani, G. Sanguinetti) u rukama stranaca.³¹⁴ U Visu su bile tri tvorni-

³⁰⁷ LORINI, 180-181; *Pučki list*, 1898, br. 14; BASIOLI, *Stoljeće* str. 189.

³⁰⁸ LORINI, 177.

³⁰⁹ *Poljodjelski vjesnik*, 12, 1904, br. 24.

³¹⁰ ISTO, br. 17.

³¹¹ BASIOLI, *Stoljeće industrije* str. 186, 191.

³¹² Samo jedna komiška tvornica, s preko 150 radnika, proizvodila je godišnje tada više od 200.000 kutija sardi-na godišnje (D'ALIA, *L'Agricoltura -le industrie - il commercio della Dalmazia*, 45. U svim komiškim tvor-nicama bivalo je tada 400 radnika (F. IVANIŠEVIĆ, *Statistika 1910*, Split, 1910, 5).

³¹³ M. SAVIĆ, II, 22, V, Sarajevo, 1925, 99. D'ALIA, kaže (*L'Agricoltura* str. 45) da je jedna tvornica pra-vila više od 200.000 kutija.

³¹⁴ BASIOLI, *Ribarstvo Komiže* str. 62; ISTI, *Stoljeće* str. 185-186.

ce. Ona Degrassijeva je prešla u vlasništvo L. Torregianija. Tako je od 23 tvornice za konzerviranje ribe, koliko ih je bilo u čitavoj Dalmaciji, deset bilo na otoku Visu, što znači gotovo polovicu od ukupnog broja. Zapravo su braća Mardešić posjedovala tri takve tvornice, po jednu u Komiži i Visu odnosno u Bijeloj u Boki Kotorskoj. Tvrtka "Frane Mardešić i drugovi" imala je pak po jedan pogon u Rukavcu kod Visa, u Bolu na Braču i u Trogiru. Nadalje, Opće francusko društvo je 1931. svoju tvornicu prodalo tvrtki "Neptun" iz Splita. Spominju se također takve tvornice pod imenom "Sagena" i "Bogdanović". Međutim, već 1923. u Komiži rade četiri, a u Visu nijedna tvornica. Jamačno je tome poglaviti razlog bio u slaboj potražnji konzervirane ribe. Pred drugi svjetski rat u Komiži djeluje opet šest tvornica ("Sardina" dd, "Neptun" dd, G. Sanguinetti, M. Benvenuti, Kuzma Mardešić, Braća Mardešić),³¹⁵ koje su zajedno imale prilično velik radni, proizvodni kapacitet.

Okolo 1930. god. tamošnje su tvornice proizvodile 105 t preparirane ribe, preko polovine čitave dalmatinske proizvodnje. U desetljeću 1931.-1940. samo su pak komiške tvornice proizvodile 193 tona ribljih konzervi, što je onda predstavljalo 57% proizvodnje čitave Dalmacije.³¹⁶ Svejedno je to bila niska proizvodnja obzirom na broj tvornica i njihov mogući kapacitet proizvodnje. Moguće je da je tome bivao razlog u smanjenom ulovu ribe, koji je ponekad bio nedostatan u tolikoj mjeri da su pogoni ostajali bez neophodne sirovine. Štoviše, uslijed slabog plasmana ribljih konzervi na domaćem i stranom tržištu oni su više solili nego konzervirali ribu u ulju. Tvorničari su davali prednost ribi lovljenoj vojom. Unatoč tome je ta proizvodnja dijelu pučanstva otoka donosila znatne prihode. Neko je doba u tu industriju ulagano malo novca.³¹⁷ Sezonski lov ribe stvarao je tada poteškoće toj industriji. Ipak, tridesetih godina otok Vis ostaje središtem industrije za preradu ribe u Dalmaciji. Pače, u Komiži je bilo ustrojeno Jugoslavensko ribarsko udruženje.³¹⁸ Koliko su značenje imale komiške tvornice za tamošnje pučanstvo, pokazuje činjenica da je 1940. god. u pet tvornica bilo zaposleno 445 radnika. Njihov dnevni kapacitet je tad dostigao 12,1 tonu. Prethodnih godina one su pravile 587 t sardina godišnje.³¹⁹ Neki tvrde da je 90% Komižana tada živjelo od ribolova i rada u tvornicama, pa je stoga njihovo mjesto bilo najjačim ribarskim naseljem u Dalmaciji.³²⁰

Možda je i neka tvornica u Visu barem povremeno izrađivala manju količinu sardina. Konačno, treba spomenuti da je poglaviti dioničar i upravitelj tvornice za konzerviranje ribe u dalekom San Pedru u Kaliforniji u to doba bio Komižanin Martin Bogdanović.³²¹ To znači da su Komižani i izvan domovine djelovali u tom smislu, preradivali i konzervirali ribu, nastavljajući tako višku tradiciju.

³¹⁵ BASIOLI, Stoljeće ..., str. 185; NOVAK, *Vis*, 278.

³¹⁶ BASIOLI, Ribarstvo Komiže ..., str. 62; ISTI, Stoljeće ..., str. 192; NOVAK, *Vis*, 260.

³¹⁷ *Jadranski dnevnik*, Split, 1935, br. 15. Godine 1929. je jedna komiška tvornica obustavila proizvodnju, dok je u ostalih pet bilo zaposleno 500 radnika (*Pučka prosvjeta*, 9, 1929, br. 7).

³¹⁸ *Narodna enciklopedija*, II, s. a., 392.

³¹⁹ BASIOLI, Stoljeće ..., str. 196; RUBIĆ, 144.

³²⁰ RUBIĆ, 144.

³²¹ Vinko FORETIĆ, Udio naših ljudi u stranim mornaricama, *Pomorski zbornik*, I, Zagreb, 1962, 326. Komižanin J. Mardešić ondje je posjedovao veliku transportnu tvrtku, dok su drugi bili trgovci ribom (*Pučka prosvjeta*, 9, 1929, br. 12).

VIII. Pomorstvo i trgovina

Zahvaljujući svom smještaju usred Jadrana, otok Vis je oduvijek bio okrenut pomorstvu. Međutim, njegovo se pučanstvo nije, držimo, uvijek koristilo dostatno tom okolnošću. Ipak, nije moguće zapostaviti tu djelatnost na otoku tijekom stoljeća, to prije što je ona bila u najtješnijoj sprezi s njegovim trgovcima. Stoga evo prikaza i tih dviju djelatnosti otočkog pučanstva kroz vjekove.

1. *Brodogradnja*. Naravno, otočka je brodogradnja stara koliko i njegova napućenost, ali se više razvijala tek od vremena grčke kolonizacije. Naime, pretpostavlja se da su od IV. st. prije Krista u *Issi* i *Pharosu* postojala prva brodogradilišta na istočnom Jadranu.³²² Jer, bez toga *Issa* ne bi mogla poslužiti kao trgovačko stovarište, koju su joj ulogu u početku namijenili kolonizatori otoka. Svakako je tome pogodovalo postojanje drveta neophodnog brodogradnji, barem manjih plovnih jedinica, poradi održavanja veza sa susjednim otocima i kopnom.

Neki drže da se ondje brodogradnja prilično razvila već u antičko doba, ali to ne potkrepljuju nikakvim svjedočanstvima. Nedvojbeno je ona postojala i sljedećih stoljeća, u najmanju ruku poradi zadovoljavanja potreba vlastitog pučanstva za brodarenjem. Nažalost, prve stvarne vijesti o tome potječu tek iz kraja XVII. stoljeća. Naime, u komiškoj se luci 1698. god. jedan lokalitet naziva "škverom",³²³ što nam daje za pravo da su ondje prije građeni drveni brodovi. Tijekom sljedećeg stoljeća viški su brodari znali kupovati manje količine katrana u Makarskoj ili Šibeniku, kojega su jamačno rabili otočki brodograditelji u svom poslu, gradnji i popravci manjih jedrenjaka.³²⁴ No, Hvarani i Višani tada naručuju veće jedrenjake u korčulanskim škverovima, a znali su ih kupovati od Dubrovčana, Zadrana i drugih pomoraca istočnojadranske obale.³²⁵

Poznato je da je za engleske uprave otokom ondje bilo mnogo kalifata koji su najviše popravljali oštećene ratne i ine brodove.³²⁶ Moguće je da su i pravljani manji jedrenjaci. Manji škver je u Visu postojao oko 1825. god. Naime, god. 1826. u njemu su izgrađene dvije manje plovne jedinice, a popravljani mnogi manji brodovi.³²⁷ Sljedećih se godina on ne spominje u izvješćima o brodogradnji splitskog okružja, što može značiti da je ubrzo bio ukinut. Međutim, na otoku je stalno bivao poneki kalafat koji je zasigurno barem popravljao domaće brodove, napose uoči sezone ribolova. Njih je više bilo u Komiži nego u Visu.³²⁸ A to opet znači da je uvijek bilo potrebe i za gradnjom manjih drvenih brodova. Najbolje to

³²² Goran FILIPI, *Betinska brodogradnja*, Šibenik, 1997, 16.

³²³ NOVAK, *Dokumenti ...*, str. 67.

³²⁴ PAZd, *Arhiv Šibenika*, svež. 106, poz. 1766.

³²⁵ J. LUETIĆ, Prilozi za pomorsku povijest srednjeg Jadrana u 18. stoljeću, *Ljetopis JAZU*, 63, Zagreb, 1959, 254; Znanstvena knjižnica u Zadru, Ms br. 461, sv. 76.

³²⁶ D. FORETIĆ, n. dj., br. 7, 529, 534.

³²⁷ B. KOJIĆ, Brodogradnja na istočnom Jadranu kroz vjekove, *Pomorski zbornik*, I, 1962, 102; Š. PERIČIĆ, Prilog poznavanju brodarstva Dalmacije u drugoj četvrtini XIX stoljeća, *Pomorski zbornik*, 15, Rijeka, 1977, 574; ISTI, *Gospodarske prilike u Dalmaciji od 1797. do 1848*, Split, 1993, 116.

³²⁸ PAZd, *SRN*, 1841, I/1, br. 384 "... *acconciatura e calafatajo ...*"

svjedoči činjenica što je početkom 1854. god. Općinsko vijeće Visa naumilo izgraditi škver u lučici između uvala Marketov i Mrtvilo. Kako nije imalo dostatnog novca, tražilo je pomoć od vlade u Zadru.³²⁹ Budući da ta zamisao nije ostvarena, tri godine potom taj je zahtjev ponovljen,³³⁰ ali i tada bezuspješno. No, u Komiži je u to doba postojao takav manji pogon. Brodogradnjom se najviše zanimala obitelj Vidović-Pereza, a neki su brodograditelji ondje doselili iz Trogira i s Brača.³³¹ U tamošnjem je škveru od 1853.-1865. godine izgrađen samo jedan manji jedrenjak. To je bio brod pod imenom "Colomba". Prema tome, u njemu su pretežno popravljani drveni brodovi domaćih brodara.³³² Taj radni pogon se održavao još samo desetak godina, kad je bio dokinut.³³³ To je onda bilo razlogom što su tada i poslije viški brodari naručivali jedrenjake (gajete, trabakule) u korčulanskim škverovima.³³⁴ Na samom početku ovoga stoljeća je, zakratko, u viškoj luci djelovao nekakav škver za popravak parobroda, u kojem je bio zaposlen priličan broj radnika.³³⁵ Jamačno je bio u vlasništvu obitelji Topić koja je imala svoje parobrode. O njegovu postojanju nismo, nažalost, našli potvrde u tršćanskom *Annuario marittimo*, što onda može značiti da on nije bio dugog vijeka.

U Komiži je 1910. god. obitelj Geričić ustanovila mali škver. On je nastavio djelovati i u međuraću. Naime, 1930. ima površinu od 253 četvorna metra. Te su godine u njemu izgrađena dva čamca sa 4 tone, a popravljeno 18 čamaca s ukupno 38 tona. Vrijednost tih poslova je cijenjena na 38.000 ondašnjih dinara.³³⁶ Tri godine potom je ondje škver uspostavio Nikola Vitaljić. On je raspolagao s 150 četvornih metara radne površine.³³⁷ Sljedeće je godine u škveru obitelji Geričić sagrađeno 8 čamaca s 18,5, a popravljeno 5 čamaca s 15 tona. U onom N. Vitaljića su pak izgrađena dva čamca s 4,7, a popravljena dva čamca s 5,5 tona nosivosti.³³⁸ Godine 1939. je u prvom izgrađeno 3 čamca s 5, a popravljeno jedan parobrod od 4 tone i 22 čamca s 4.000 tona. Potonji se više ne navodi, što znači da je prestao djelovati.³³⁹ Svejedno zadnje brojke govore o znatno povećanoj aktivnosti škvera obitelji Geričić pred drugi svjetski rat.

2. *Jedrenjaštvo*. U doba rimske prevlasti nad otokom pomorstvo i trgovina počinju tvoriti pglavitu ekonomsku osnovu života tamošnjeg pučanstva. Stoga je za pretpostaviti da je upravo brodarstvo donosilo prilične prihode, uglavnom prijevozom vlastitih proizvoda

³²⁹ ISTO, *SRN*, 1854, II C, br. 22768 (8820).

³³⁰ ISTO, 1857, II C, br. 272 (24830).

³³¹ BOŽANIĆ-BEZIĆ, Stanovništvo Komiže ... str. 167-168.

³³² O. FIJO, Brodogradnja srednje Dalmacije u razdoblju od 1853. do 1863. godine, *Brodogradnja*, 2, Zagreb, 1954, br. 4, 152.

³³³ Tomislav PEJDO, *Razvoj jedrenjačkog brodarstva u Dalmaciji 1850-1880*, Magistarska radnja, str. 117, 119.

³³⁴ Vinko IVANIČEVIĆ, Nekoliko podataka o korčulanskoj brodogradnji iz 19. stoljeća, *Analiz Zavoda JAZU u Dubrovniku*, 18, 1980, 306, 309, 327; ISTI, O korčulanskoj brodogradnji u 18. i 19. stoljeću, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 6-7, Zagreb, 1960, 481-482.

³³⁵ *Il Dalmata*, 38, 1903, br. 76.

³³⁶ *Pomorski godišnjak za 1931. godinu*, Split, 219.

³³⁷ *Pomorski godišnjak za 1939-1940. godinu*, 275.

³³⁸ *Pomorski godišnjak za 1937-1938. godinu*, tab. 1.

³³⁹ *Pomorski godišnjak za 1939-1940. god.*, tab. V.

(vino), ali isto tako i dovozom robâ kupljenim u lukama Jadrana i Sredozemlja. To je svakako utjecalo na potonji razvitak njegova pomorstva.

Premda se pouzdano zna da je brodarstvo Visa bilo razvijeno tijekom sljedećih stoljeća, ipak prve stvarne podatke o tome susrećemo u drugoj polovini XVII. stoljeća.³⁴⁰ Na žalost, tu se radi o saznanju da je 1622. god. kapetan D. Mekjanić iz Visa imao pulaku kojom je plovio i prevezio domaću ili dubrovačku robu. Tada u dubrovačkoj luci nalazimo trojicu viških brodara koji svojim malim jedrenjacima (galijun, fregata, marsiljana) prevoze po jadranskom bazenu razni teret. Jedan od njih je tada bio naseljen u *Peschizzi* (Apulija).³⁴¹ Dakako, još je više viških brodara bilo u XVIII. stoljeću, od kojih su neki, kao kap. Antun Pečarić, svojim jedrenjacima prevozili raznu robu Dubrovačke Republike. Spomenuti je svojom pulakom doživio pomorsku nezgodu.³⁴² Nadalje, godine 1754. mletačke su vlasti naložile popis onih jedrenjaka u Dalmaciji kojima je prevožena trgovačka roba na relaciji između dviju jadranskih obala. Zahvaljujući upravo toj činjenici imamo takve, istina škrte podatke i za otok Vis, pa ih stoga donosimo u tabeli.³⁴³

Vrst broda	Ime vlasnika	Mat. luka	Nosivost barila	Broj čl. pos.
trabakul	Marko Marić(?) i Marin Jakša	Vis	300	7
trabakul	Ivan Tramontana	Vis	430	5
tartanela	Ante Barlić	Vis	200	4
pelig	Jure i Marin Jakša	Vis	130	4
pandora	Zaneto Marinković	Komiža	500 stara	7

Dakle, to su bili redom jedrenjaci male nosivosti, do 430 barila odnosno 500 mletačkih stara. Njima su oni plovili isključivo po Jadranu. No, pored ovih pet jedrenjaka svakako je bilo još više manjih, kako to svjedoče kasniji izvori. Pače, otočani su zasigurno posjedovali neusporedivo veći broj ribarskih brodica (gajeta, leuta). No, bilo je i drugih viških brodara koji su tada brodarili po Jadranu. Tako se primjerice zna da je parun Vidal Vitaljić iz Komiže (1736.) svojom tartanelom znao prevoziti soljenu ribu iz Makarske u Papinsku državu, a Višanin Antun Tomić pak (1757.) vino, rakiju i ocat za mletačku Istru.³⁴⁴ Jednako tako su neki tamošnji brodari dolazili u Šibenik i Skradin, odakle su kući prevozili manje količine žita, katrana i drugog tereta. Njih je bilo toliko da ih nije moguće sve navesti. Neki od tamošnjih brodara su mnogo poslovali u Zadru. Tako se zna da je parun Frane Rosci (*Rochi*) 1751. god. ondje kupio trabakul od K. Cicantija za 2.000 lira.³⁴⁵ Nadalje, parun

³⁴⁰ BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Povijest stanovništva* ..., str. 77-78.

³⁴¹ Stjepan VEKARIĆ, *Dalmatinski pomorci i njihovi brodovi u Dubrovniku u prvoj polovici XVII. stoljeća. Adriatia maritima*, 2. Zadar, 1978, 31.

³⁴² J. LUETIĆ, *Prilozi za pomorsku povijest srednjeg Jadrana* ..., str. 253-255.

³⁴³ *Archivio di Stato u Mlecima. Inquisitori di Stato, busta 287.*

³⁴⁴ PAZ.d. *Arhiv Makarske*, svež. 17, *Licenze e passaporti*, 1. 19-20; svež. 43, *Proclami e Licenze*, 1. 8.

³⁴⁵ Znanstvena knjižnica u Zadru, Ms br. 461, sv. 74.

Jeronim Babetić iz Visa, te Jakov Dešković i Ivan Mardešić iz Komiže često navraćaju u Zadar, gdje zadužuju ili posuđuju novac za razne trgovačko-pomorske poslove.³⁴⁶ Dapače, parun Luka Kuklić iz Komiže je 1755. god. svojim skrbnikom u Zadru imenovao doktora Demetrija Kaloderu,³⁴⁷ što još jače svjedoči povezanost viških brodara sa Zadrom onog doba.

Svi ti brodari razvozili su tada razne terete. To se napose, čini se, odnosi na zadnju četvrtinu toga stoljeća. Tada su viški brodari svojim jedrenjacima najviše prevozili otočke proizvode po Jadranu, najviše u luke Papinske države. Poznato je da je parun Petar Mardešić iz Komiže svojom felukom prevezio soljenu ribu u Abruzzo, a Vidal Vitaljić iz Komiže i Matija Dević iz Visa vino u Jakin. Kući su se vraćali teretom crvenog luka ili prazni.³⁴⁸ Kao prijevoznici raznog tereta potom se još spominju paruni Grgo Grgurić iz Komiže (bracera), Antun Kuzmanić, Jerolim Jakelić, Antun Šarić (trabakul), Matija Tramontana iz Visa, te Nikola Bogdanović iz Komiže.³⁴⁹ Neki su prevozili tuđu robu u Senigalliu i Jakin, drugi otočko vino u Karlobag i Senj, odakle su u papinske luke prevozili rujevinu, a bilo je i onih koji su vozili hodočasnike u Jakin, te se kući vraćali praznim brodovima.

Ovi podaci daju naslutiti da je broj malih jedrenjaka na Visu porastao, ali i to da je njihova plovidba još uvijek bila ograničena na Jadranu. Zamjetno je da su tada u plovidbi nekako podjednako sudjelovali Komižani i Višani. Kako su popisi brodova u drugoj polovini toga stoljeća bivali sačinjavani po većim upravnim jedinicama, to nije moguće doznati njihov pravi broj u vlasništvu brodara otoka Visa. Ako je pak suditi po netom nabrojenim brodarima, onda bi se moglo zaključiti da je tada na otoku bivalo 7-8 jedrenjaka male obalne plovidbe. Jedan izvor kazuje da su četiri viška jedrenjaka zapremala 211.000, a jedan komiški pak 35.000 litara.³⁵⁰ Tu se radi o onim brodovima koji su tada plovili na relaciji između hrvatskih i papinskih luka, koji međutim, vidjeli smo, nisu bili jedini. Prema tome, to su bili jedrenjaci male nosivosti. Tako je bilo do propasti Mletačke Republike.

Veća sloboda plovidbe i trgovanja koja je uslijedila dolaskom Dalmacije pod Austriju (1797.) uvelike je poticala Višane na te djelatnosti, kao uostalom čitavu pokrajinu. Kako se to odrazilo na jedrenjaštvo otoka najbolje svjedoči popis brodova sačinjen 1803. god. Budući da se radilo o posvemašnjem popisu jedrenjaka, u kojem su sadržani značajni podaci, to ćemo ih podastrijeti u prilogu, napose za svaku matičnu luku otoka. Ovdje ćemo pak reći da su viški brodari tada raspolagali s 24 jedrenjaka nosivosti 140-700, a komiški pak s 10 manjih jedrenjaka (pelig, bracera, tartanela) nosivosti od 150-500 mletačkih stara.³⁵¹ Veličinom su se isticali jedino trabakul Jure i pelig Ante Tramontana. Njihove posade, pored paruna - zapovjednika, činilo je 148 mornara, koji su tim poslom izdržavali svoje

³⁴⁶ N. ČOLAK, Brodovlasnici zadarske komune između Karlovačkog i Požarevačkog mira, *Pomorski zbornik*, 3, Zadar, 1965, 800.

³⁴⁷ PAZd, *Spisi zadarskog bilježnika Tommasa Franceshija (1722-1762)*, B. I. sv. 46, I. 40.

³⁴⁸ N. ČOLAK, *Navigazione marittima fra i porti dalmato-istriani e i porti pontifici alla fine del Settecento*, *Studi Veneziani*, XIV, Mleci 1972, 247-248; ISTI, *Hrvatski pomorski registri*, I. Padova 1985, 392, 402.

³⁴⁹ ČOLAK, *Hrvatski pomorski registri*, 353-354, 399, 413, 440.

³⁵⁰ ČOLAK, *Navigazione marittima* ..., str. 329, 343.

³⁵¹ PAZd, *Spisi komesara Goëssa*, svež. I, br. 2704; Vjekoslav MAŠTROVIĆ, Brodarstvo Dalmacije u prvoj austrijskoj vladavini (1797-1806), *Pomorski zbornik*, 6, Zadar, 1968, 550, Prilog II.

obitelji. Već se sljedeće godine na otoku susreću novi brodari (Miho Šoljanić, Luka Bradarić, Antun Kargotić, Miho Borčić i dr.) koji svojim pelezima (trabakulima) brode po sjevernom Jadranu, prevozeći onamo svoju ribu, vino, drvo i drugu robu. To se u prvom redu odnosi na Senj, gdje su krcali žito za potrebe otočkog pučanstva. Njihovi su jedrenjaci onamo znali prevoziti i preko 400 barila vina odjednom. Mornari su dobivali plaću od 4-10 florina i hranu (panatiku) mjesečno. Dječaci (*mozzo*) su zasluživali samo hranu.³⁵² Te godine je pelig (začudo s 3 jarbola) Dominika Rusića iz Komiže doživio kod Šibenika havariju, pretrpjevši štetu od 55 cekina. Njegov je teret činilo 400 barila vina, 10 barila rakije i 4.000 libri rogača namijenjenih prodaji na kvarnerskim otocima. Srećom bio je osiguran kod *Banco all cancelo* u Lošinj Malom, koje mu je nadoknadilo pretrpljenu štetu.³⁵³ Bilo je tada slučajeva da su viški brodari od Rusa (1805.-1806.) pretvarani u gusare, ali isto tako da su ih oni plijenili.³⁵⁴ Unatoč tome, moglo bi se reći da je otok Vis na razmeđu XVIII. i XIX. stoljeća doživio "zlatno doba" svojeg jedrenjaštva.

Kada su Francuzi zaposjeli Dalmaciju, plovidba Jadranom postaje gotovo nemoguća. Stoga su mnogi viški brodari jedrenjake izvukli na kraj. Neki su pak nastavili ploviti izlažući se opasnosti da budu zaplijenjeni ili opljačkani od raznih gusara. Tako su ruski gusari početkom 1807. god. zaplijenili čak pet viških trabakula koji su se vraćali s teretom žita iz Senja.³⁵⁵ Nadalje, potkraj sljedeće godine Englezi su dvije viške bracere pretvorili u ratne, bolje reći gusarske brodove.³⁵⁶ Godine 1809. viški su brodari raspolagali s 14 peliga, 15 bracara i 81 gajetom.³⁵⁷ No, nemirno vrijeme je gotovo zagušilo potonju plovidbu viških pomoraca, što zapravo znači nazadak te djelatnosti u odnosu na doba prve austrijske uprave. Jednako je bilo s brodarstvom čitave Dalmacije.

Dakako, trebalo je dosta vremena za njegovu obnovu. Naime, odmah po dolasku Dalmacije pod tzv. drugu austrijsku upravu (1814.) neki su Višani počeli sudjelovati čak u velikoj obalnoj plovidbi.³⁵⁸ Sljedećih godina viški su brodari raspolagali s 19 peliga, 9 bracara i 205 gajeta.³⁵⁹ Jamačno su neki od peliga obnašali plovidbu na duljim relacijama. Godine 1830. viška općina raspolaže s 146, a komiška s 109 plovnih jedinica razne vrste. Tu su zasigurno uračunati i svi ribarski brodovi.³⁶⁰ Kakvo je stanje otočkog brodarstva bilo tridesetih godina toga stoljeća, pokazuje podatak iz 1834. godine.³⁶¹

³⁵² PAZd, *Spisi Vlade za Dalmaciju*, 1805, V, br. 249, 1820.

³⁵³ ISTO, br. 1065.

³⁵⁴ V. MAŠTROVIĆ, *Posljednji gusari na Jadranskom moru*, Zagreb, 1983, 51-52, 82-83; PAZd, *Spisi Vlade za Dalmaciju*, 1805, V, br. 3120.

³⁵⁵ D. FORETIĆ, n. dj., br. 7, 528.

³⁵⁶ ISTO, 352-533.

³⁵⁷ V. MAŠTROVIĆ, *Brodarstvo Dalmacije u doba francuske vladavine (1806.-1813.)*, *Adriatica maritima*, 2, Zadar, 1978, Prilog III.

³⁵⁸ STULLI, *Grada o stanju ...*, str. 125, 167. Godine 1818. naselje Vis posjeduje 75, a Komiža pak 129 plovnih jedinica.

³⁵⁹ PAZd, *Miscellanea*, svež. V, poz. A, 1, 46.

³⁶⁰ PAZd, *Razni spisi Namjesništva*, svež. 21, br. 12125.

³⁶¹ PAZd, *SRN*, 1843, II/9, br. 869.

Vrsta broda	Vis	Komiža	Svega
peliga	9	8	17
bracera	3	5	8
gajeta	60	186	246

Dakle, ondašnje se brodarstvo dotle sporo obnavljalo. Pelizi i bracere su bili male nosivosti (10-27 odnosno 9-14 tona), te su najvećim dijelom obnašali malu obalnu plovidbu. Dvadesetak gajeta nosivosti 4-5 tona plovilo je isključivo do susjednih dalmatinskih luka, dok su ostale služile ribolovu i prijevozu ljudi i domaćeg tereta. Ribarske gajete bile su nosivosti 1-3 tone.

Stanje se nešto promijenilo na bolje već u sljedećem desetljeću. Naime, 1847. god. samo su Višani raspolagali s 8 peliga (trabakula) od 14-27 tona nosivosti, 9 bracera od 9-18 tona, 23 gajete od 4-5 tona, te 102 manje ribarske brodice.³⁶² Nisu poznati slični podaci za Komižu, ali i ovi govore o znatnom povećanju tamošnjih plovnih jedinica. Na početku druge polovice toga stoljeća viško se pučanstvo počinje nešto više zanimati pomorstvom. Po jednom izvoru 1852. god. viška općina raspolaže sa 136, a komiška pak s 240 raznih plovnih jedinica. Među njima ipak nije bilo jedrenjaka duge plovidbe.³⁶³ Drugi podatak kazuje da je te godine Komiža posjedovala 20 trabakula, 20 bracera i 170 gajeta. Čak je 15 gajeta služilo za plovidbu sve do Apulije. Kako je pak tada izgledalo brodarstvo otoka pokazuje još pouzdaniji izvor.³⁶⁴ Svrstani u tabelu ti podaci daju ovakvu sliku:

Godina	rang broda	Vis		Komiža	
		brodova	tona	brodova	tona
1852.	vel. ob. plov.	8	205	19	149
	mala ob. plov.	28	287	43	203
1856.	vel. ob. plov.	4	101	7	64
	male ob. plov.	28	357	40	250

Očito je dakle da su tada prevladavali jedrenjaci male obalne plovidbe, kako brojem tako i tonažom. Tada je Komiža i u brodarstvu otoka preuzela prvenstvo. Prema tome, ne bi se moglo reći da je konjunktura brodarstva izazvana Krimskim ratom imalo utjecala na viško jedrenjaštvo.

³⁶² NOVAK, *Vis*, 227-228. Krajem 1843. blizu Dubrovnika potonuo je pelig "Beato Noccolo" Kuzme Zuanića iz Visa. Jedrenjak je prevezio paklinu iz Valone. Na žalost, ni brod ni teret nisu bili osigurani (*Gazzetta di Zara*, 1843. br. 89).

³⁶³ PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V, Lesina II.

³⁶⁴ ZELIĆ-BUČAN, tab. VI i VII.

Godine 1858. otok Vis je raspolagao s 50 jedrenjaka do 50, a samo jednim do 100 tona nosivosti.³⁶⁵ Slično je bivalo i u sljedećem desetljeću. Naime, 1862. ondje je bilo 159 jedrenjaka sposobnih za prijevoz raznog tereta, u kategoriji male i velike obalne plovidbe. Njima je ipak pridavano veliko značenje u brodarstvu po Jadranu, to prije jer su na taj način mnoge obitelji otoka priskrbljivale sredstva za život.³⁶⁶ Te je godine među njima bio samo jedan jedrenjak velike obalne plovidbe.³⁶⁷ Nekoliko godina potom bila su dva: trabakul "Istok" Jakova Novaka od 78 i trabakul "Primogenito" Marka Puhalovića od 32 tone nosivosti.³⁶⁸ Sedamdesetih godina jedrenjaštvo otoka doživljava stanovit napredak. Naime, tada se počinje mnogo više ulagati u brodarstvo, ulaganjem udruženog kapitala. Tako sedmorica najbogatijih ljudi Visa i Komiže uspostavljaju udrugu "Serafin Topić i drugovi" (Josip, Ante i Ivan Mardešić, te Ante, Marko i Mihajlo Lučić-Rocco). Društvo od početka posjeduje brik-škuner duge plovidbe "Višanin" od 156, te brik duge plovidbe "Serafino" od 203 tone nosivosti. Društvo je ubrzo postalo najvećim brodovlasnikom srednje i sjeverne Dalmacije.³⁶⁹ Pored njega bilo je i drugih otočana koji su se tada zanimali brodarstvom. Bili su to primjerice Marin Kargotić (pelig "Slaven"), Mate Ruljančić (p. "S. Niccolo"), Petar Mužina (p. "Innocente"), Šimun Puhalović (p. "Miroslav"), braća Pusić (p. "Ljubomir"), Miho Giaconi (p. "Giuseppe"), Petar Ruljančić (p. "S. Antonio") i Juraj Anzulović-Antičević (p. "S. Giuseppe") iz Visa, te Anica Petrić (p. "Giordano"), Andrija Giaconi (p. "Ivan"), Šimun Mardešić (gajeta "S. Rocco"), Jakov Martinis (p. "Anronieta"), Luka Mladineo (g. "Dražica") i Bartul Marinović iz Komiže. Potonji je posjedovao brik duge plovidbe "Airone" od 219 tona nosivosti.

No ubrzo tamošnje jedrenjaštvo počinje jenjavati. God. 1878. otočani imaju 15, a sljedeće pak 13 jedrenjaka, što očito pokazuje tendenciju opadanja.³⁷⁰ Ipak je potonje godine po broju plovila u splitskom pomorskom okružju, poslije Splita bila Komiža s 276 brodova, od kojih je čak 200 bilo ribarskih. Vis je tada imao 131 brod, koji je po tonaži (s 813 nrt) bio ondje na petom mjestu. Svi otočki brodovi su tada imali zajedno 1.799 nrt.³⁷¹ Tada je Komiža brojila čak 1.205 pomoraca, od kojih 1.016 ribara, dok je Vis pak imao 418 pomoraca, bez oznake zanimanja.³⁷² Dakle, otok Vis se onda svrstavao među poglavita maritimna središta splitskog okružja.

³⁶⁵ V. LAGO, *Memorie sulla Dalmazia*, I, Mleci, 1868, statistike.

³⁶⁶ PEJDO, str. 92.

³⁶⁷ Lucijan KOS, Razvitak pomorstva srednjodalmatinskog podrupčja, *Pomorstvo*, Rijeka, 1957, br. 12, 535.

³⁶⁸ IVANČEVIĆ, Nekoliko podataka ..., str. 309, 329. U razdoblju od 1857.-1869. Vis je imao velik broj pomoraca, odmah poslije Boke i Pelješca (Kažimir LJUBIĆ, Nešto naše statistike, *Narodni koledar za 1875*, Zadar, 105).

³⁶⁹ O. FIJO, Splitsko brodarstvo od 1800-1940. godine, *Zbornik društva inženjera i tehničara*, Split 1958, 138; ISTI, *Parobrodarstvo Dalmacije*, Zadar 1962, 35, 40; T. GANZA-ARAS, Prilog upoznavanju društva splitskog kraja u doba pohrvaćenja splitske općine, *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, Split, 1984, 185; *Annuario marittimo*, Trst, 1881, LVIII.

³⁷⁰ FIJO, *Parobrodarstvo Dalmacije*, str. 40, bilj. 40.

³⁷¹ O. FIJO, Pomorstvo Splita 1880-1990, *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, 235. Komižani su 1863. brodili samo s dva broda ukupne nosivosti od 10 tona (ISTI, *Brodogradnja srednje Dalmacije* ..., str. 159).

³⁷² ISTO, 236. Godine 1890. otočani su posjedovali 70 jedrenjaka male plovidbe s ukupno 656 tona (Statistični izvještaj ..., str. 368-369).

Nema pouzdanih podataka o jedrenjaštvu otoka osamdesetih godina. Tek ga dijelom svjedoči stanje 1890. godine. Naime, te su godine otočki brodari još uvijek posjedovali jedrenjake male obalne plovidbe. Viškoj luci je pripadalo njih 34 (s 342 tone), a komiškoj pak 36 (s 314 t). Na njima je plovilo samo 135 profesionalnih mornara, dakle daleko manje nego prije desetak godina.³⁷³ Zacijelo je to bila posljedica naleta parobrodarstva. Unatoč tome, jedrenjaštvo je opstalo. Tako se zna da je Ivan Tomić (1906.) dao sagraditi brod "Hum" od 5 tona, i na benzinski motor, koji je već sljedeće godine bio prodan u Piranu.³⁷⁴ U međuraću ondje je bilo prilično manjih jedrenjaka. Spomena vrijedna su samo dva. Naime, 1932. god. braća Puhalovići iz Visa su, zajedno s Lukom Duplančićem iz Splita, nabavila jedrenjak kojemu je nadjenuto ime "Sv. Nikola". Brod je imao četiri jarbola, drvene gradnje, dug 41 metar, a nosivosti 720 tona. Njime je prevožen splitski cement u Tunis samo kratko vrijeme, jer je ubrzo bio prodan nekim Omišanima.³⁷⁵ Godine 1937. dr. Lučić-Rocchi nabavio je jedrenjak s dva motora sustava *Deutz* od po 90 KS. Brod je bio nosivosti 62/25 tona.³⁷⁶ Ali njega nema u sljedećem popisu brodova, što može značiti da je ubrzo bio otuđen.

3. *Parobrodarstvo*. "Austrijski Lloyd" je dalmatinskim brodarima prosto nametnuo uporabu parobroda. Začeci parobrodarske plovidbe ondje slijede u osmom desetljeću XIX. stoljeća. Parobrodarstvo se na Visu javlja 1890. godine. Naime, spomenuti poduzetnik i brodar Serafin Topić, sin veletrgovca vinom Ante, te godine nabavlja vrlo brz parobrod od 354 brt (199 nrt) i 12 članova posade. Nadjenuto mu je ime "Vila". Njime je 20. lipnja uspostavljena tjedna linija između Korčule i Trsta s doticajem Hvara, Starog Grada, Jelse, Visa i Komize. Pored putnika parobrod je prevozio raznu trgovačku robu.³⁷⁷ To je bio prvi parobrod u Dalmaciji velike obalne plovidbe izgrađen od čelika (u Kielu). Poslije je on uglavnom saobraćao na pruzi prema Trstu i Rijeci, pristajući u Splitu, Šibeniku, Zadru i drugim značajnijim lukama.

Već sljedeće godine Topić nabavlja drugi parobrod nazvan "Vitez", od 69 nrt (173 brt), te utemeljuje Parobrodarsko društvo Serafin Topić i drugovi sa sjedištem u Visu.³⁷⁸ Drugovi su mu bili oni isti Višani i Komizani koji su bili suvlasnici jedrenjaka "Višanin". Godine 1893. Topić od "Austrijskog Lloyd" u Trstu kupuje parobrod "Trieste" od 410 brt (197 nrt), nadjenuvši mu ime "Vis", a potom i parobrod "Zara", sagrađen u Malom Lošinj 1890. godine, koji je već 1895. bio prodan.³⁷⁹ Parobrod "Vitez" je te godine doživio havariju kod otoka Bapca u Pašmanskome kanalu, pretrpjevši štetu procijenjenu na 14.000 forinti.³⁸⁰ Talijanima je prodao parobrod "Vis", kojega je nadoknadio kupnjom parobroda od 253 brt (133 nrt) pod imenom "Lusin". Godine 1895. nabavljen je parobrod "Jason" od 411 brt (257 nrt), a sljedeće pak od Talijana kupuje parobrod od 440 brt kojemu je nadjenuto ime

³⁷³ Statistični izvještaj str. 368.

³⁷⁴ FIJO, *Parobrodarstvo Dalmacije*, str. 56.

³⁷⁵ ISTI, *Splitsko brodarstvo* str. 40; ISTI, Naši posljednji jedrenjaci, *Naše more*, 3, Dubrovnik 1956, br. 1, 46.

³⁷⁶ *Pomorski godišnjak za 1937-1938. godinu*, 176-177.

³⁷⁷ *Il Dalmata*, 35, 1890, br. 54; FIJO, *Parobrodarstvo Dalmacije*, str. 40.

³⁷⁸ NOVAK, *Uis*, 261.

³⁷⁹ G. NOVAK, *Naše more*, Zagreb 1932, 261-262; FIJO, *Parobrodarstvo* str. 40-41.

³⁸⁰ FIJO, *Parobrodarstvo* str. 181-461a.

“Vis”.³⁸¹ Ovaj je parobrod imao dva vijka umjesto bočnih kotača. Poput “Vile” i drugi društveni parobrodi imaju izvrsne tehničko-plovidbene osobine. Svi su oni, izuzev “Viteza”, bili upisani u registar velike obalne plovidbe. Njihova ukupna tonaža iznosila je 1.228 brt. Društvo je pored navedenih linija uspostavilo još redovitu prugu između Komiže i Splita, koja je doticala Milnu i Vis. Njen je dolazak u Split bio usklađen s linijama “Austrijskog Lloyd”.³⁸² Nadalje, parobrod “Vila” je od 1893. dvaput tjedno održavao liniju Split-Trst, a od sljedeće pak Komiža-Trst, s doticajem Šibenika.³⁸³ Godine 1900. tri su Topićeva parobroda bila svrstana u brodove velike, a dva u one male obalne plovidbe.³⁸⁴

Početak ovoga stoljeća Topić nabavlja parobrod od 217 brt (119 nrt), kojemu je nadjenuto ime “Medeja T”. Taj je postao čuven po sporosti, pa su stoga njime održavane kraće pruge. Kakav je bio odnos jedrenjaka i parobroda otoka Visa na raskršću XIX. i XX. stoljeća pokazuje sljedeća tabela.³⁸⁵

Godina	velika obalna plovidba		mala obalna plovidba			
	parobroda	tona	parob.	tona	jedrenj.	tona
1896.	4	803	1	69	26	270
1898.	3	637	2	202	22	214
1904.	3	694	3	321	22	234

Ove brojke pokazuju prodor parobroda u viško brodarstvo. No, oni su male veličine pa stoga namijenjeni isključivo velikoj i maloj obalnoj plovidbi. Preostali jedrenjaci, čiji je broj stagnirao, ostali su i tada na razini male obalne plovidbe. Tako se otok Vis svrstao među one regije u Dalmaciji koje su prednjačile brojem brodova i njihove tonaže. Potonje godine su po tri Topićeva parobroda pripadala velikoj (“Vila”, “Jason”, “Vis”) odnosno maloj obalnoj plovidbi (“Lussin”, “Medeja”, “Vitez”).³⁸⁶ Njihova je ukupna tonaža iznosila 1.908 brt odnosno 1.029 nrt. Na njima je bivalo tada uposljeno šezdesetak pomoraca. Treba reći i to da su 1905. god. oni štrajkovali poradi niskih plaća i teških radnih uvjeta.³⁸⁷

Do 1907. god. sjedište Društvu ostalo je u Visu, a imalo je svoju podružnicu u Trstu. Sljedeće godine ono se spojilo s ostalima srednje i sjeverne Dalmacije u veliko društvo “Dalmatia” sa sjedištem u Zadru. Novonastalom društvu Topić je pridružio svoja četiri parobroda: “Vis”, “Vila”, “Lussin” i “Vitez”, te u gotovini 179.740 kruna. Zapravo je u to društvo on uložio vrijednost u visini od 806.000 kruna, 21% od svoga kapitala, najviše od

³⁸¹ NOVAK, *Vis*, 261, 178.

³⁸² *Brzopisna izvješća 31. zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskoga*, Zadar 1896, 668.

³⁸³ FIJO, *Parobrodarstvo* ..., str. 138. Godine 1902. Društvo počinje redovitu prugu na relaciji Split-Jelsa, a brzu prugu na relaciji Split-Bol.

³⁸⁴ FIJO, *Splitsko brodarstvo* ..., str. 140.

³⁸⁵ *Dalmacija*, Spomen-knjiga, 300-301.

³⁸⁶ FIJO, *Parobrodarstvo* ..., str. 41.

³⁸⁷ ISTO, str. 186, bilj. 472.

svih družinara, pa njemu i pripada zasluga uspostave novog, velikog društva.³⁸⁸ Samo su neki brodari tog društva, upravo oni koji su prometovali s Trstom, raspolagali s po nekoliko kreveta. Novo je društvo odmah uspostavilo prugu Vis-Split, a poslije još neke. Nije poznata sudbina Topićevih parobroda "Jason" i "Medeja T".

Tijekom prvog svjetskog rata bio je potopljen parobrod "Vila". "Vitez" je 1924. god. povezen na rezalište u Kraljevicu. Krajem te godine u Visu djeluje nekakvo brodersko poduzeće,³⁸⁹ ali o njemu nisu poznate druge pojedinosti. Naspram tomu, sin Serafina Topića Antun je u Sušaku uspostavio društvo Slobodna plovidba Topić dd. Godine 1926. ono je nabavilo transoceanski parobrod od 5.000 tona, kojemu je nadjenuto ime "Serafin Topić". Ono je 1930. posjedovalo tri parobroda s 9.150, a 1937. god. pak šest parobroda s ukupno 25.822 brt.³⁹⁰ To pokazuje njegov brzi razvitak u veliko brodersko društvo. Poradi njegove tijesne sveze s otokom Visom bilo je neophodno navesti te brojke.

4. *Ostalo.* Višani su još u XVIII. stoljeću znali ploviti kao mornari na dubrovačkim brodovima.³⁹¹ Pače, neki su bili mornari na brodovima riječke regije toga doba. Komižanin kapetan Vidal Vitaljić je neko doba zapovijedao jednim tamošnjim jedrenjakom.³⁹² I poslije su, oko 1800., poneki Višani plovili na dubrovačkim jedrenjacima, izdržavajući tako svoje obitelji.³⁹³ To su nastavili činiti i tijekom prve polovice prošlog stoljeća ploveći na bračkim i makarskim jedrenjacima.³⁹⁴ Dakako, parobrodarstvo je zahtijevalo veći broj ljudi, vještih i osposobljenih pomoraca, pa su svakako i Višani ondje nalazili zaposlenje, kao "bijelo" i palubno osoblje.³⁹⁵ Začudo, otok je Vis davao malo izučenih kapetana duge plovidbe. Zna se pak da su 1877. god. na tršćanskim parobrodima obalne plovidbe u svojstvu zapovjednika plovili Ante Tramontana iz Visa i Juraj Stanojević iz Komiže, te da su kod PD "Dalmatija" 1910. god. bila uposlana dva kapetana duge plovidbe s Visa.³⁹⁶ Dakle, Višani su u novije doba znali ploviti i na tuđim brodovima, zarađujući tako za izdržavanje obitelji.

5. Trgovina.

5.1. *Lokalna trgovina.* U svrhu snabdijevanja ondašnjeg pučanstva raznim potrepštinama bila je neophodna lokalna, unutrašnja trgovina na otoku. Ondje je oduvijek bilo sitnih

³⁸⁸ ISTO, 87, 179, 180; ISTI, Splitsko brodarstvo ..., str. 140. KARAMAN, (n. dj., 289) navodi 484.065 koje je Tomić priložio u novo društvo.

³⁸⁹ FIJO, *Parobrodarstvo Dalmacije*, 180. Bilo je razmišljanja o nabavci parobroda za vezu sa Splitom (*Pučki list*, 5, 1926, br. 1).

³⁹⁰ NOVAK, *Naše more*, 290; *Jadranska straža*, 1940, br. 6, 227; *Pomorski godišnjak za 1937-1938*, 100, 123.

³⁹¹ LUETIĆ, *Prilozi za pomorsku povijest* ..., str. 256, bilj. 41.

³⁹² Š. PERIČIĆ, *Pomorsko-trgovačke veze Makarske s Hrvatskim primorjem u XVIII stoljeću*, *Pomorski zbornik*, 11, Rijeka, 1973, 196.

³⁹³ LUETIĆ, *Prilozi za pomorsku povijest* ..., str. 264.

³⁹⁴ O. FIJO, *Pomorci sjevernog Jadrana na splitskim brodovima u XIX stoljeću*, *Pomorski zbornik*, 1, Zadar, 1963, 603, 605.

³⁹⁵ FIJO, *Parobrodarstvo Dalmacije*, str. 185. Godine 1834. je na otoku bilo oko 400 mornara, pomoraca (*PAZd, SRN*, 1843, II/9, br. 869).

³⁹⁶ ISTO, 185-186

trgovaca. Štoviše, neki od njih su u srednjem vijeku pekli i prodavali kruh po otoku.³⁹⁷ Svakako je slično bivalo i sljedećih stoljeća, jer se u izvorima spominju mnogi trgovci raznom robom, neophodnom za život tamošnjeg pučanstva. Bilo da se radilo o prehrambenim artiklima, odjeći, obući ili sredstvima za rad.

Temeljni uvjet za takvu razmjenu bili su valjani putovi. A njih na otoku doista nije bilo, pa je promet dugo obnašan uglavnom morskim putom. Štoviše, ni sredinom XIX. st. nije bilo ništa bolje u tom smislu. Putnik po otoku 1855. god. zapaža da su postojeći kopneni putovi služili samo prolazu čovjeka i blaga, ali ne i zaprežnih kola, ako ih je bilo.³⁹⁸ Ipak, 1860. na otoku je bilo nekih općinskih putova,³⁹⁹ što znači da se u međuvremenu poradilo na tome. Na početku ovog stoljeća tamošnji su putovi još uvijek "grubi i neuporabivi".⁴⁰⁰ Tek između dvaju svjetskih ratova bila je sagrađena "banovinska cesta" Vis-Komiža, u dužini od 19 km. Zaprežnih kola gotovo da i nije bilo na otoku.

Lokalna je trgovina doživjela vrhunac za engleske uprave otokom, da bi potom zamrla. Naime, Englezi su u Vis dovlačili zaplijenjene brodove s teretom žita, vina i ulja, što je onda prodavano otočanima po znatno nižim cijenama.⁴⁰¹ Tada je na otoku bilo mnogo prodavaonica u kojima se prodavala razna roba, pa čak nakit i satovi. Bilo je (1812.) čak 14 točionica pića i kavana. Sve to je uvjetovalo jeftinoću roba.⁴⁰² Trgovci su plaćali obrtni porez, uvozne i izvozne carine i tridesetinu, što je značilo prilično veliko opterećenje razmjene, ali nameti nisu uopće kočili njen razvitak.

Nakon dolaska otoka po drugi put pod Austriju trgovina se sporo razvijala. Godine 1841. na otoku je bilo 8 špekulanata i 12 trgovaca, a deset godina potom čak četrdeset raznih trgovaca, najviše prodavača živežnih namirnica.⁴⁰³ Zanimljiva je činjenica da je 1854. na otoku bilo sedam prodavača živežnih namirnica i tri prodavača brašna. Otprije je u Visu bilo mesara, a u Komiži pak tek od kraja toga stoljeća.⁴⁰⁴ Poslije je ondje bivalo dosta trgovaca, pa i nekoliko mesara.⁴⁰⁵ Oba su naselja postigla značaj trgovišta. Navodno se u međuraću broj trgovaca na otoku smanjio, čemu je teško naći pravi uzrok. No i onoliko koliko ih je bilo moglo je zadovoljavati sve potrebe otočkog pučanstva, to prije što je otok tada bio povezan parobrodarskim linijama sa Splitom i nekim drugim lukama.

5.2. *Vanjska trgovina.* Kad su Sirakužani utemeljili *Issu*, njena je prvotna, moglo bi se reći i jedina uloga bila razmjena dobara između istočne obale Jadrana i ostalog dijela Sredozemlja. Ona je trebala poslužiti kao neka vrst trgovačkog stovarišta. Prema tome, od početka je ona bila istinska trgovačka kolonija. Dakako, to se odnosi u prvom redu na raz-

³⁹⁷ KASANDRIĆ, *Socijalna struktura* ..., str. 82.

³⁹⁸ PAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, V, Lesina II.

³⁹⁹ VOJNOVIĆ, *Cenni* ..., str. 128-129. F. PETTER je zabilježio (*Compendio geografico* ..., str. 153) dobar "konjski put" od Visa do Komiže.

⁴⁰⁰ *Il Dalmata*, 1903, 43, br. 70.

⁴⁰¹ D. FORETIĆ, n. dj. BR. 8, 628-629.

⁴⁰² ISTO, br. 9, 709.

⁴⁰³ PAZd, *Presidijalni spisi Namjesništva*, 1842, I/3.

⁴⁰⁴ BOŽANIĆ-BEZIĆ, *Stanovništvo Komiže u drugoj polovici* ..., str. 169.

⁴⁰⁵ ISTO, 170.

mjenu sa susjednim grčkim kolonijama, napose *Pharosom*.⁴⁰⁶ Štoviše, *Issa* je bila najpogodnija za zaštitu i nadzor plovidbe Jadranom. Već tada je ona počela kovati vlastiti novac,⁴⁰⁷ što zorno svjedoči njezinu trgovinsku razmjenu toga doba.

Slično je bilo i za rimske vladavine otokom. Tada je Jadran pacificiran, što je onda izmijenilo dotadašnje trgovačke i plovidbene prilike. Isejci su bili uvelike zainteresirani za sigurnost obavljanja tih djelatnosti. Pače, moglo bi se reći da su Isejci živjeli u prvom redu od trgovine. Naime, najviše su prodavali svoje vino, ali isto tako i neke druge proizvode otoka. Uvozili su pak sve ono čime je otok oskudijevao, napose žito. Zna se zasigurno da je keramika uvožena iz Apulije.⁴⁰⁸ U helenističko doba *Issa* uvelike trguje s Apulijom, Etrurijom i Grčkom. Ondje kovan novac bio je namijenjen lokalnoj uporabi, optičaju na uskom području.⁴⁰⁹ Zanimljivo je da je *Issa* uspostavila trgovinske veze sa značajnim točkama srednje Dalmacije (Trogir, Salona, Stobreč), gdje je vodila glavnu riječ u tom smislu.⁴¹⁰ Štoviše, ona je trgovala i s njihovim dubokim zaleđem. To je rezultiralo cvjetanjem *Isse* i u prvim stoljećima poslije Krista. Na žalost, taj polet je prekinula seoba naroda, kada je na Jadranu zavladao opća nesigurnost. Pače, to je uzrokovalo propadanje trgovine *Isse*, a time i njena života uopće.

Kad su Hrvati naselili otok, zasigurno je nastavljena takva djelatnost, ali o tome nema nikakvih, vjerodostojnih svjedočanstava. Jamačno je tako bivalo i tijekom čitavog srednjeg vijeka jer inače njegovo pučanstvo ne bi moglo opstati. Svakako je bilo plovidbe i razmjene roba, napose kupovine žita i prodaje soljene ribe. Trgovanje pučanstva moguće je donekle pratiti tek od početka mletačke vladavine otokom. Od tada Višani prodaju najviše soljenu ribu, napose Mlecima. No, već tada (1470.) trgovci s talijanske obale Jadrana dolaze na otok poradi kupovine usoljene ribe, kad se ondašnji trgovci s njima povezuju.⁴¹¹ Ona je u ono doba bila temeljniji višak i poglaviti izvozni proizvod Visa, kao u minulim stoljećima. Takva je trgovina obavljana i u XVI. stoljeću, a još intenzivnije u sljedećem. To je ondašnjim ribarima donosilo prilične prihode. Prema jednom izvješću iz 1644. god. prihodi od carina Visa i Komiže bili su daleko veći od onih otoka Hvara upravo zahvaljujući prodaji ribe.⁴¹² Jer, viški ribari su na Istok i Zapad tada znali izvoziti do 14.000 barila soljenih srdela godišnje, od čega je, doduše, najveću korist izvlačila mletačka vlast.⁴¹³ Naime, na izvoz soljene ribe plaćala se državi tridesetina od izvezene vrijednosti odnosno 26% od sve ribe uvezene u Mletke. Pojedini su viški ribari ondje znali prodavati 30 mujača ili 40 maš-

⁴⁰⁶ NOVAK, *Vis*, 25, 59, 62; KOJIĆ, Brodogradnja na istočnom Jadranu ..., str. 72-73; G. NOVAK, *Issa i isejska država* ..., str. 16-17.

⁴⁰⁷ NOVAK, *Vis*, 53-54.

⁴⁰⁸ ISTO, 63, 71.

⁴⁰⁹ Otok Vis u helenističko doba, 3, 16.

⁴¹⁰ G. NOVAK, Jadranska plovidba u jelinsko doba, *Jadranska straža*, 4, 1926, br. 1, 27.

⁴¹¹ J. BASIOLI, Izvoz proizvoda morskog ribarstva s istočnog Jadrana u prošlosti, *Adriatica maritima*, 2, Zadar, 1978, 254.

⁴¹² NOVAK, *Vis*, 127.

⁴¹³ L. CALVI, *La Dalmazia nel suo commercio nell'Adriatico fino al periodo moderno*, *Rivista dalmatica*, 8, Zadar, 1925, sv. 1, 33; BASIOLI, Trgovina i raspodjela ..., str. 327.

tela slanih skuša odjednom,⁴¹⁴ a srdela, naravno, u još većoj količini. Poradi velikih nepravilnosti koje su slijedile pri uvozu ribe u Mletke, viški su ribari počeli radije sami odvoziti soljenu ribu u luke Napuljskog kraljevstva i Jonskih otoka; to je onda bilo krijumčarenje koje je podlijegalo kažnjavanju, koje je postalo naročito intenzivno u XVIII. stoljeću.⁴¹⁵ To nije ostalo nepoznato mletačkoj vlasti. Dapače, gen. prov. Diedo 1761. god. upozorava na to sve, napose ribare i trgovce otoka Hvara i Visa, tadašnja središta lova i soljenja srdela u Dalmaciji.⁴¹⁶ Jamačno je upravo to učinilo da je potom bilo manje krijumčarenja a više legalne trgovine soljenom ribom. A to opet može značiti da je tada ona usmjeravana najvećim dijelom u Mletke. Tako se zna da je, recimo, sredinom 1793. god. u Molfettu i Abruzzo povezano samo iz Komiže 800.000 komada soljenih srdela, pri čemu su se istakle obitelji Mardešić, Martinis i druge.⁴¹⁷ Za pretpostaviti je da su daleko veće količine takve ribe otpremene u Mletke.

Pored soljene ribe Višani su otprije i kroz čitavo razdoblje mletačke vladavine izvozili viškove proizvodnje vina. Najviše je ono prodavano po Dalmaciji, ali isto tako u Boki Kotorskoj, mletačkoj Istri i u Senju. Zna se da je 1762. s otoka Visa izvezeno najmanje 2.957 barila vina u raznim smjerovima.⁴¹⁸ Dakako, to nije bio vrhunac izvoženih količina. Bilo je pak slučajeva njegova izvoza izvan jadranskog bazena. Tako je u prosincu 1791. iz Visa u Genovu otpremljeno 500, a u proljeće sljedeće godine 2.150 barila vina odjednom.⁴¹⁹ Premda se radilo o priličnim količinama toga proizvoda, o tom izvozu je odlučivao jedino ubirač tridesetine u Hvaru. Nadalje, Višani su tada po Dalmaciji prodavali svoje viškove rogača i meda, a u Mletke povremeno odvozili prilične količine drva za loženje. Jednako tako je na to odredište odvožena stanovita količina "saldame", a tom trgovinom su ravnali ondašnji trgovci Frane Salamunić i Mato Barozzi.⁴²⁰ Bilo je slučajeva da su Višani, recimo, u Makarsku dovozili vlastite obruče za bačve, neke druge drvene predmete, te malu količinu limuna, koje su prodaji nudili u tamošnjoj luci.⁴²¹ A to ne znači da nisu na isti način trgovali i s drugim dalmatinskim lukama.

Dakako, Višani nisu jedino prodavali, nego su također kupovali potrebne im živežne namirnice i druge stvari neophodne svakodnevnom životu. Začudo, pored žita i drugog, Višani su na strani kupovali maslinovo ulje, najviše u južnoj Italiji. Viški su brodari u Splitu kupovali žito i brašno, novcem dobivenim prodajom vina,⁴²² a u Makarskoj, napose od XVIII. stoljeća, žito, maslinovo ulje i sitno blago.⁴²³ U Šibeniku i Skradinu su uglavnom

⁴¹⁴ PLANČIĆ, *Inventar arhiva Hektorović*. III, Stari Grad, 1984, 236.

⁴¹⁵ PERIČIĆ, *Proizvodnja i izvoz* ..., str. 11.

⁴¹⁶ BASIOLI, *Izvoz proizvoda* ..., str. 254.

⁴¹⁷ PERIČIĆ, *Proizvodnja* ..., str. 28.

⁴¹⁸ ISTO, 24

⁴¹⁹ ISTO, 28-29.

⁴²⁰ BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Povijest stanovništva u Visu*, 78; PAZd, *Arhiv Makarske*, svež. 130, *Registri e licenze*.

⁴²¹ PERIČIĆ, *Pomorska trgovina Makarske u XVIII stoljeću*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 4, Zagreb, 1973, 109.

⁴²² G. NOVAK, *Povijest Splita*, 2. Split, 1961, 288-289.

⁴²³ PERIČIĆ, *Pomorska trgovina Makarske* ..., str. 103.

kupovali žito, brašno i manje količine katrana.⁴²⁴ Viški brodari su u Trogiru znali nabavljati manji broj glava sitnog blaga.⁴²⁵ Potrebe za morskom soli najvećim su dijelom namirivali u Mlecima i Piranu, više za soljenje ribe nego li prehranu. Slično je bilo i na raskršću XVIII. i XIX. st., kada je bila moguća plovidba Jadranom. Tada su viški brodari u lukama Hrvatskog primorja prodavali vino, ocat, rakiju i rogač, a ondje pak, najviše u Senju, nabavljali žito.

Kad je Dalmacija došla u vlast Francuza, otok Vis je bio naizmjenice u rukama Rusa, Francuza i Engleza. Uslijed pomorske blokade plovidba je postala gotovo nemoguća. Englezi su odmah uvidjeli značenje otoka kao strateško-pomorske točke na Jadranu i to obilato iskoristili. Pače, dok je bio u njihovoj vlasti, postao je značajan za međunarodna zbivanja, napose kao gnijezdo krijumčara i gusara svih zastava. U viškoj luci je bivalo mnoštvo brodova. Englezi tu snabdijevaju svoje ratno brodogradnje vodom i svježom hranom. Odatle se trguje najviše s Maltom, da bi se ubrzo razvilo vrlo intenzivno krijumčarenje kolonijalnom, manufakturnom i inom robom.⁴²⁶ Uvoz je već 1811. dostigao velike razmjere, a manje se izvozilo u Pugliu i na dalmatinsku obalu. Živa razmjena roba na otoku još više je intenzivirana sljedeće godine. Radilo se o kolonijalnoj robi, šećeru, konzerviranom voću i povrću, mesnim preradevinama, siru, drogeriji, začinima i željezariji.⁴²⁷ Ta se razmjena razvila u tolikoj mjeri, do neslućenih razmjera, tako da se to "ne može ni opisati", zapisao je suvremenik. Zapravo je Vis postao velikim trgovačkim stjecištem, gdje je pristizala razna krijumčarena roba koja je išla i u obrnutom smjeru. God. 1813. između Visa i Kleka zabilježena je živa trgovina za potrebe Bosne, napose solju.⁴²⁸ Tako je ostalo do konačnog slova Napoleona.

U sljedećim desetljećima vanjska se trgovina otoka odnosila na prodaju svježe i soljene ribe, vina i rogača. Napose značajan bio je izvoz prva dva proizvoda. No, bilo je i stanovitog uvoza roba. Viški su ribari soljenu ribu tada najviše prodavali na talijanskoj obali Jadrana. Tako se zna da su samo Čozotima 1834. god. odjednom prodali 12.800 funti soljenih srdela.⁴²⁹ Nadalje, god. 1839. prodali su ukupno 326 barila, god. 1840. samo 2.000 funti, a 1842. pak 309.000 komada svježe plave ribe, te 6.000 komada i 500 barila srdela odnosno 440.000 komada incuna.⁴³⁰ Tijekom petog desetljeća soljena se riba slabo prodavala iz nepoznatih razloga. Godine 1846. Komižani raspolažu s oko 2.000 barila soljene ribe koja, unatoč niskoj cijeni, nije našla kupce. Na drugoj strani, kako neki tvrde, Višani su tada u Italiju i Grčku izvozili oko 20.000 barila soljenih srdela godišnje.⁴³¹ To nam se čini pretje-

⁴²⁴ Š. PERIČIĆ, Prilog poznavanju brodarstva i pomorske trgovine šibenske regije u XVIII stoljeću, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 7, Zagreb, 1975, 192; PAZd, *Arhiv Šibenika*, svež. 96, poz. 1771; svež. 106, poz. 1766. Nekad su Višani znali uvoziti do 12.000 mececa žita (PEDIERIN, *Njemački putopisi* ..., str. 70).

⁴²⁵ Š. PERIČIĆ, Pomorska privreda trogirskog područja u XVIII stoljeću, *Adriatica maritima*, 2, 1978, 327.

⁴²⁶ D. FORETIĆ, n. dj., br. 7, 529, 534, 536; G. NOVAK, Malta na Jadranu - raj gusara i krijumčara, *Jadranska straža*, 16, 1938, br. 5, 183; Bare POPARIĆ, *Pregled povijesti pomorstva*, II, Zagreb, 1933, 45-46.

⁴²⁷ D. FORETIĆ, n. dj., br. 9, 708-709.

⁴²⁸ V. IVANČEVIĆ, Prilog poznavanju dubrovačkog pomorstva u razdoblju francuskog zaposjedništva (1806-1813), *Anal. Zavoda JAZU u Dubrovniku*, 17, 1979, 405-406; MAŠTROVIĆ, *Posljednji gusari* ..., str. 179.

⁴²⁹ PAZd, SRN, 1843, II/9, br. 869.

⁴³⁰ PAZd, SRN, 1843, VIII/9, br. 2158; *Presidijalni spisi Namjesništva*, 1842, VII/1, br. 689/p.

⁴³¹ BASIOLI, *Trgovina i raspodjela* ..., str. 328; ISTI, *Ribarstvo Komiže* ..., str. 60.

ranim. Sasvim drukčije bilo je u šestom desetljeću. Naime, tada na Vis osobno dolaze grčki trgovci poradi zakupa čitavog ulova srdela. Samo u lipnju 1857. oni su otkupili 300 barila soljenih srdela, što je prodavačima donijelo zaradu čistih 24.000 fiorina.⁴³² Pače, tada su Višani mnogo ribe prodavali raznim špekulantima koji su svojim brodovima istu preprodavali u Hrvatskom primorju, Trstu, Mlecima i po Dalmaciji.

U drugoj se polovini toga stoljeća ta trgovina još više razmahala. Naime, 1875. god. s otoka je izvezeno 38.000 barila soljene ribe, od čega iz Komiže čak 22.000 barila.⁴³³ Ta je riba najvećim dijelom prodana Grcima koji su po nju došli sami. Nadalje, od ljetnog ulova 1889. god. prodano je Grčkoj i Italiji 7.197 barila posoljene ribe, najvećim dijelom u Komiži (5.970 barila). Viški su ribari time stekli zaradu od 123.322 fiorina.⁴³⁴ No, komiški ribari su, ti "prvi i najpohvalniji predstavnici dalmatinskog ribarstva", trpjeli konkurenciju čozotskih ribara. Tako su srdele ulovljene ljeti 1892. god. bili prisiljeni prodavati u bescjene, po 8 fiorina po kvintalu, samo da ih se riješe.⁴³⁵ To je, dakako, nanosilo veliku štetu tim ribarima, ali i proizvođačima konzervirane ribe. Na žalost, nisu poznate prodajne količine potonjeg proizvoda.

Početak ovog stoljeća prodavane su nešto manje količine prerađene ribe. Tako se zna da je 1905. god. na Visu prodano najmanje 3.570 barila soljene ribe, a u ljetu sljedeće godine samo u Visu oko 1.000 barila soljene ribe. Tu nisu uračunate količine konzervirane ribe u limenkama.⁴³⁶ U razdoblju od 1907.-1911. god. s Visa se izvozilo 97 do 220 tona soljene ribe, dakako više iz Komiže nego iz Visa.⁴³⁷ Glavnina te ribe odlazila je u Italiju, a manji dio u druge strane države. Jamačno je u te količine ubrojena i tvornički prerađena riba. Ni prvi svjetski rat nije sasvim obustavio višku trgovinu ribom. Na Visu je od 1919.-1924. god. prodano 15 vagona ribe i 15.000 kilograma rakova. Oko 10 vagona sardina izvezeno je najvećim dijelom u Italiju i Češku.⁴³⁸ Poslije 1930. god. u Italiju je izvožena i svježa riba. Konzerviranu ribu su najviše kupovali Grci. Tako su potonji 1935. pokupovali sve zalihe soljene ribe iz dviju prethodnih godina, čime je uvelike popravljan nezavidno ekonomsko stanje viških ribara.⁴³⁹ To je uzrokovalo oskudicu sirovine tamošnjim tvornicama sardina. Valjda je onda to bio razlog što su Komižani tih godina kupovali prilične količine soljene ribe u Salima na Dugom otoku. Naime, već u prosincu 1931. god. iz Sali je onamo otpremljeno 29.700 kg slanih srdela. U lipnju 1934. otpremljeno je 21.264 kg posoljenih srdela i 27.353 kg sardina, a sljedeće godine pak 15.000 kg soljenih srdela i 20.000 kg sardina. Štoviše, 1938. god. je Komiži isporučeno 121.758 kg svježe ribe, da bi pak sljedeće godine Sali onamo poslali odjednom 80 tona prerađene, u tvornici, ribe, a u nekoliko

⁴³² PAZd. SRN. 1857. II/I F. br. 607 (13428).

⁴³³ Narodni list, 15, 1876. br. 79; Dalmacija, 404.

⁴³⁴ Gospodarski list dalmatinski, 1889. br. 3.

⁴³⁵ Brzopisna izvješća 27. zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga, 1893, 725-726.

⁴³⁶ Narodni list, 45, 1906. br. 71; Smotra dalmatinska, 19, 1906. br. 2.

⁴³⁷ Ivan PAŠTROVIĆ, Ribarski priručnik za godinu 1913. Trst 1912, 98-99; BASIOLI, Izvoz proizvoda ..., str. 254. Na otoke Hvar i Vis je otpadalo tada 52% cjelokupnog izvoza soljene ribe Dalmacije.

⁴³⁸ SAVIĆ, V, 99.

⁴³⁹ Jadranski dnevnik, 2, Split 1935, br. 15.

navrata pak ukupno 134 tone posoljenih srdela.⁴⁴⁰ To pak pokazuje kupovinu tuđe ribe od strane komičkih proizvođača sardina, ali isto tako i nedostatan ribolov u tim godinama.

Drugi poglaviti izvozni proizvod otoka predstavljao je vino. Kako smo spomenuli, ono se izvozilo po Jadranu još u doba antike. Jamačno je u ranom srednjem vijeku vinogradarstvo otoka doživjelo propadanje, što se, naravno, odrazilo na smanjenje njegova izvoza. Na to nas upućuju neke činjenice. Naime, premda je hvarski statut iz 1331. branio uvoz vina na Hvar i Vis, bilo je prigoda da je ono tamošnjem pučanstvu doista nedostajalo, pa je trebao pristanak kneza ili sudaca za njegov uvoz.⁴⁴¹ Jer, ponekad je i otok Vis bivao bez dostatnih količina vina, pa ga je trebao namicati na strani. Jednako tako bilo je slučajeva da su mletačke vlasti, kao ono 1514. godine, zabranile njegov izvoz s otoka uslijed nedostatne berbe.⁴⁴² Poslije je to činjeno vrlo rijetko, pa su Višani gotovo uvijek sljedećih stoljeća prodavali svoje vino po jadranskom bazenu. Kako smo vidjeli, bilo je prigoda kad su to činili i na Sredozemlju.

U napoleonskoj epohi viški su brodari vino najviše prodavali u Senju i Rijeci, gdje su za dobiven novac kupovali žito. Neki su od njih vino prodavali u Boki Kotorskoj,⁴⁴³ a bilo je i onih koji su radi kupnje vina dolazili na otok sa susjednog dalmatinskog kopna, napose za tamošnje nazočnosti Engleza.⁴⁴⁴ Tako je nastavljeno i onda kad je Austrija po drugi put zagospodarila Dalmacijom. Kako pokazuju neki podaci, tada Višani najviše vina prodaju po pokrajini. Zna se da je 1834. god. po njoj prodano 43.926, a izvan nje pak 15.399 emera vina.⁴⁴⁵ Otočki su špekulanti to činili i poslije, ponekad u doista zamašnim količinama. Najmanje je međutim isplaćivala prodaja viškog vina u Splitu, gdje se ona obavljala na brodovima u luci. Prodavači su bili dužni plaćati visok namet trošarine.⁴⁴⁶ K tome, bilo je razdoblje kada se ono doista slabo prodavalo, napose sredinom toga stoljeća. Cijena mu je, recimo, 1848. bila samo 1 fiorin i 20 karantana po barilu.⁴⁴⁷ A to je jedva pokrivalo troškove uzgoja vinove loze.

Na početku druge polovine toga stoljeća uslijedila je intenzivnija prodaja viškog vina, srazmjerno onoj u ostalom dijelu Dalmacije. Neki su viški trgovci (braća Mardešić, Antun Topić) od tada počeli prodavati vino na veliko, što je potrajalo sve do prvog svjetskog rata, pa i poslije. Naime, viško vino je već tada bilo izvažano u velikim količinama u Trst, Mletke i drugdje. Ponekad se radilo i o nekoliko stotina barila, koje se na odredište vozilo najviše komičkim jedrenjacima.⁴⁴⁸ Naime, poslije 1866. god., dolaskom Mletaka u sklop Kraljevine Italije, uvelike je porasla potražnja za dalmatinskim vinima, pa se od tada viško vino sve više prodaje. Dapače, ono je brzo steklo dobar glas u čitavoj Monarhiji, kada

⁴⁴⁰ PAZd, *Spisi Lučkog ureda Sali*, Popis izvezene prerađene i svježe ribe.

⁴⁴¹ NOVAK, *Vis*, 94.

⁴⁴² NOVAK, *Vis u srednjem vijeku* ..., str. 122.

⁴⁴³ MAŠTROVIĆ, *Posljednji gusari na Jadranskom moru*, 51.

⁴⁴⁴ ISTI, Francuski postupak o vršenju prava pomorskog plijena u Dalmaciji (1806.-1813.), *Adriatica maritima*, 3, 1979, 164.

⁴⁴⁵ PAZd, *Presidijalni spisi Namjesništva*, 1835.

⁴⁴⁶ PAZd, *SRN*, 1871, II/1 A, br. 9875.

⁴⁴⁷ NOVAK, *Vis*, 226, 228.

⁴⁴⁸ *Gospodarski list dalmatinski*, 18, 1889, br. 3, 6.

je potraživano u velikim količinama, napose bijelo stolno vino. Pored vina povremeno je domaćim nakupcima prodavano i nešto mošta, rakije i octa.⁴⁴⁹ Tada je otok znao nuditi tržištu blizu 100.000 hl vina godišnje, od čega je veći dio nalazio kupce. Trgovačke tvrtke braće Mardešić i obitelji Dojmi najviše su ga prodavale u Beču. Dapače, mađarski su trgovci znali, kao 1891., dolaziti na otok i pokupovati svo tamošnje vino.⁴⁵⁰ Na najvećoj cijeni bile su boce "Santa Margarita", napunjene vinom izvrsne kakvoće.

I višku prodaju vina pogodila je "vinska klauzula" iz 1892. godine, kada je nastupila konkurencija talijanskih vina na tržištu Austro-Ugarske. Jer, recimo, prije se ono znalo prodavati i po 25 forinti po hektolitru, a od tada jedva po 7 ili 8 forinti, što je bila itekako velika razlika u cijeni odnosno prihodu od toga proizvoda.⁴⁵¹ Pače, konkurencija talijanskih vina postojala je sve jača, pa je srazmjerno tome opadala i prodaja viškog. Tako se dogodilo da je 1899. god. komiška općina od 20.000 hl proizvedenih prodala samo 8.000 hl vina.⁴⁵² Unatoč stečenom glasu kao malo koje dalmatinsko vino, viško je vino ostajalo bez odgovarajućeg plasmana. Štoviše, tamošnji ga veletrgovci jeftino kupuju od proizvođača, a potom odveć cijene, što je onda opet uzrokovalo slabu prodaju. Ta je činjenica iziskivala poboljšanje čuvanja vina kako se ne bi kvarilo. Stoga se predlagalo uspostavu zadružne konobe na otoku.⁴⁵³ Nema potvrde da je ta zamisao ikad ostvarena. Godine 1904. viška općina nudi prodaji 50.000, a komiška pak 30.000 hl vina. No, tržište se teško nalazi, pa je prodano samo 12.000 hl.⁴⁵⁴ Jedino se i dalje nešto bolje prodaju sortna vina Visa i Korčule, naravno izvan granica Dalmacije.⁴⁵⁵ Skoro dokinuće te klauzule bilo je na korist viških vinara i trgovaca, jer je izvoz vina ponovno porastao.⁴⁵⁶ Na žalost, potonje prodajne količine nisu poznate.

U međuraću je viško vino također izvoženo, i to ne u malim količinama. Dapače, već su 1925. god. Vis i Komiža dva od velikog broja središta prodaje vina u Dalmaciji.⁴⁵⁷ Trgovci su ondje dolazili najviše iz Splita u svrhu nabave većih količina vina izuzetne kakvoće. No, plasman tamošnjeg vina bio je znatno otežan uslijed velike konkurencije na domaćem tržištu, ali i visokih trošarina koje su se plaćale pri njegovoj prodaji.⁴⁵⁸ Budući da je tada vinarstvo doživjelo priličan napredak na otoku, to se može pretpostaviti da je i prodaja vina bila makar približno srazmjerna toj činjenici.

Nije se tadašnja ponuda otoka svodila samo na ribu i vino. Naime, viški su brodari tada također prodavali manje količine rogača, meda, ružmarinova ulja i lista. Naspram tomu, uvozili su potrebne količine žita, mesa, maslinova ulja, kolonijalne, ruktovorne i indus-

⁴⁴⁹ *Il Dalmata*, 23, 1888, br. 82.

⁴⁵⁰ PERIĆ, "Vinska klauzula" ..., str. 266; OŽANIĆ, 160.

⁴⁵¹ PERIĆ, "Vinska klauzula" ..., str. 273; ISTI, *Dalmatinski sabor*, Zadar 1978, 201.

⁴⁵² *Pučki list*, 1900, br. 5.

⁴⁵³ *Pučki list*, 1904, br. 11.

⁴⁵⁴ *Vis*, 9.

⁴⁵⁵ T. GANZA-ARAS, Pokušaji kapitalističke preobrazbe sela i zadružni pokret u austrijskoj Dalmaciji od razdoblja liberalizma do 1918. godine, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 19, Zagreb, 1986, str. 157, bilj. 80.

⁴⁵⁶ NOVAK, *Vis*, 260.

⁴⁵⁷ B. Ž. MILOJEVIĆ, *Ostrvo Vis*, 121.

⁴⁵⁸ MIROŠEVIĆ, 94.

trijske robe. Komižani su znali svojim brzim jedrenjacima ploviti do Apulije, gdje su kupovali veće količine južnog voća, kojim su onda snabdijevali gotovo svu istočnojadransku obalu.⁴⁵⁹ Na žalost, količine uvožene robe nisu nikad bilježene, pa stoga ih nije moguće predočiti. U svakom slučaju one su gotovo uvijek bivale manje od izvoznih proizvoda otoka, što onda pretpostavlja da je njegova trgovina postizala aktivnu bilancu. To se uglavnom odnosi na novije doba.

5.3. *Lučki i robni promet.* Stanovit pokazatelj trgovine otoka jesu lučki i robni promet. Na žalost, takvih podataka nema u dostatnoj mjeri pa ćemo eksploatirati one koji postoje. A oni potječu negdje od sredine prošlog stoljeća, odnosno iz njegove druge četvrtine.

Naime, jedan izvor pokazuje lučki promet Visa i Komiže u razdoblju od 1829.-1833. godine, pa stoga te podatke podastiremo u tabeli.⁴⁶⁰

Godina	Vis brodova u dolasku	Komiža
1829.	550	243
1830.	506	351
1831.	614	252
1832.	845	332
1833.	775	472

Kako se vidi, tada je zabilježen blagi porast prispjelih brodova u luke otoka Visa. Radilo se najvećim dijelom o brodovima pod austrijskom zastavom, a tek ponekom pod stranim zastavama. Neki od njih su se samo sklanjali pred nevremenom. Prvi sljedeći takav podatak odnosi se na 1842. godinu, koji kazuje da su tada u komišku luku prispjeli, pored domaćih, i rijetki grčki, napuljski i papinski jedrenjaci, u prvom redu poradi ukrcaja usoljene ribe. Iz nje je više izvezeno nego uvezeno tereta.⁴⁶¹ Začudo, takav podatak za višku luku nismo pronašli u tom izvoru. Šezdesetih je godina taj promet ostao na razini netom navedenih podataka. I tada je više brodova dospijevalo u višku nego komišku luku. U višku je najviše prispjelo brodova 1861. god. (678) s ukupno 15.869 tona, a u komišku 1862. god. (610) s 9.996 tona. Pored austrijskih jedrenjaka ondje su navise dospijevali napuljski i papinski (vidi prilog).⁴⁶² U sljedećem desetljeću u višku je luku uplovljavalo prosječno godišnje 349 brodova (s 25.925 tona), a u komišku samo 182 broda (s 3.183 tone).⁴⁶³ To znači da je tada tonaža brodova prispjelih u višku luku, i pored smanjenja brodova, gotovo udvostručena, dok je ona u Komižu prispjelih brodova znatno opala. Takvom povećanju lučkog

⁴⁵⁹ E. SHATZMAYER, *La Dalmazia*, Trst 1877, 116-117; D'ALIA, *L'Agricoltura-le industrie* ..., str. 89. Početkom XX. st. iz Italije se uvozilo fino ulje za potrebe proizvodnje sardina (Problemi privrednog razvoja ..., str. 30).

⁴⁶⁰ PAZd, *SRN*, 1843, II/9, br. 869.

⁴⁶¹ ISTO, *Presidijalni spisi Namjesništva*, VII/1, br. 689/p.

⁴⁶² *Navigazione nei porti austriaci*, Trst, 1867, 65.

⁴⁶³ MASCHEK, *Manuale per regno di Dalmazia za 1875*, 123-126.

prometa Visa pridonijela je činjenica da je od 1862. god. ondje počeo pristajati parobrod "Austrijskog *Lloyda*". Kako se stoljeće približavalo kraju, to je i lučki promet otoka Visa sve više rastao, ne brojem prispjelih brodova nego njihovom tonažom.⁴⁶⁴ Tako je 1899. god. iz komiške luke izašlo 564 broda s ukupno 99.991 tonom nosivosti, a iz viške pak 1.116 brodova s 226.375 tona nosivosti.⁴⁶⁵ Slično je bivalo do prvog svjetskog rata. Godine 1913. iz komiške je luke isplovilo 815 brodova s preko 200.000 tona nosivosti, a iz viške pak 1.259 s 314.257 tona ukupne nosivosti.⁴⁶⁶ Pored većine brodova pod austro-ugarskom zastavom u otočke luke su dospijevali još najviše oni pod grčkom i talijanskom, zasigurno poradi ukrcaja svježe ili prerađene ribe. U međuraću je zabilježen nešto manji promet dviju viških luka.⁴⁶⁷

Trgovinsku razmjenu otoka još zornije iskazuje robni promet njegovih luka. Nažalost, raspoložemo samo jednim podatkom takve vrste. Naime, radi se o prometanju robe u četverogodištu od 1890.-1893. godine, što ćemo također predstaviti tabelarno:⁴⁶⁸

Godina	Izvoz	Uvoz (u kvintalima)
1890.	30.405	16.969
1891.	30.860	21.574
1892.	28.640	13.255
1893.	36.062	19.107

Ovaj su promet obavljala samo četiri parobrodarska društva (Austrijski *Lloyd*, *Rismondo*, Topić, *Ungaro-Croata*), te se ne radi, dakle, o ukupnom robnom prometu otoka, ali se radi svakako o njegovu najvećem dijelu. Kako se vidi, daleko je veći bio izvoz od uvoza, što inače nije bila, recimo, značajka onodobne Dalmacije. Glavnina toga prometa išla je preko komiške luke, što daje naslutiti da se radilo uglavnom o izvozu sardina. Naravno, stanovit promet odvijao se i jedrenjacima, pa je ustvari on bio znatno veći nego što to pokazuju navedene brojke. Novo stoljeće, po svemu sudeći, donijelo je bitniji pomak u tom smislu, što nažalost ne možemo posvjedočiti točnim brojkama.

5.4. *Mjera za unapređenje trgovine.* Da bi se trgovina otoka odvijala što bolje i intenzivnije, napose ona s vanjskim svijetom, činjeni su naponi u tom smislu. To se u prvom redu odnosi na luke, konzularnu službu i sudjelovanje na izložbama, pa ćemo stoga nešto reći i o tim nastojanjima.

a) *Luke.* Sama činjenica da su Sirakužani ondje uspostavili svoju koloniju svjedoči valjanost viške luke. Neki tvrde da je u XVIII. i XIX. st. ona prostrana i sigurna za sve vrste

⁴⁶⁴ *Statistica della navigazione e del commercio marittimo nei porti austriaci*, Trst, 1897, 99-101; 1899, 104-105.

⁴⁶⁵ *Annuario marittimo*, Trst 1901, CXII-CXIII; 1902, CXIII-CXIV.

⁴⁶⁶ *Statistica della navigazione ... za 1913*, 100-103.

⁴⁶⁷ Godine 1923. je kroz komišku luku prošlo 676 brodova s 138.851 tonom, a kroz višku pak 1.008 brodova s 115.508 tona (*Pučka prosvjeta*, 4, Split 1924, br. 7).

⁴⁶⁸ *Statistični izvještaj ...*, str. 480-482.

jedrenjaka. Manja i manje sigurna bila je komiška jer je bila izložena južnim vjetrovima, pa stoga i neprilikama za sidrenje jedrenjaka. U višku luku su tada zalazili gotovo isključivo domaći jedrenjaci, a u obje pak ponajviše domaći, ribarski brodovi.

Zacijelo su Englezi u viškoj luci obavili neke radnje, primjereno njihovim potrebama plovidbe. Jer, 1818. god. nju drže među najboljima u Dalmaciji.⁴⁶⁹ Da je tome bilo tako, svjedoči zanimanje zaraćenih strana u napoleonsko doba. No, to nije udovoljavalo potrebama novim plovidbenim okolnostima, ali i interesima Austrije. Mjerodavni očevidac 1855. god. nalazi da je viška luka bez uzidane obale, što je priječilo pristajanje većih jedrenjaka. Stoga se 1856./1857. poradilo na njenom djelomičnom uređenju. Komiška je luka držana značajnom za plovidbu otvorenim Jadranom, pa je i njen mul produžen i zaštićen velikim kamenjem.⁴⁷⁰ Malo zatim viška luka raspolaže sa čak, ako je vjerovati izvoru, 10.000 ha, (300.000 klatera) a komiška pak samo 86 ha operativne obale.⁴⁷¹ Valjda je tome bilo tako zato što je u međuvremenu Vis postao lukom austrijske ratne flote. Ona je naime odjednom morala prihvatiti do 400 većih brodova, a komiška pak 80 manjih jedrenjaka. Prva se potom nedostavno koristila, ali ni uređivala, pa je na početku ovoga stoljeća ostala "prirodnom", dok se potonja tada nalazila u "žalosnom stanju" sve do osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada je uslijedilo njeno djelomično uređenje.⁴⁷² Tek 1935./1936. u viškoj je luci obavljeno pojačanje temelja obale i produbljivanje mora, te potom pojačavanje podmorskih zidova.⁴⁷³ U Komiži se ni tada nije ništa bitnije uradilo na uređenju luke.

Poradi sigurnosti plovidbe oko otoka za uplovljavanja u luku je na rtu Promotor postavljen svjetionik visok 28 metara. Njegovo svjetlo vidjelo se na udaljenosti od 24 milje. Nekoliko godina potom (1873.) u komiškoj je luci postavljen manji svjetionik.⁴⁷⁴ Tada je sličan postavljen i na otočiću Osti na ulazu u višku luku. Poslije su ondje postavljeni još neki pomorski signali. U Visu i Komiži su Lučki zdravstveni uredi uspostavljeni još u prvoj polovini XIX. stoljeća, a isto tako i carinarnice. Nevest ćemo da je parobrod Austrijskog *Lloyda* u Visu počeo pristajati 1862., a u Komiži tek 1888. godine. Poslije su to činili parobrodi društva Topić iz Visa, Risonondo iz Makarske i *Ungaro-Croata* iz Rijeke.⁴⁷⁵ Dakako, to je znatno povećalo promet otočkih luka. Slično je bilo i u međuraću kada su uvedene neke redovite parobrodarske pruge koje su povezivale otok sa Splitom i drugim istočnojadranskim lukama. Tada je Komiža prometovala s inozemstvom, a Vis pak ne. Stoga je luč-

⁴⁶⁹ STULIĆ, 126.

⁴⁷⁰ PAZd, SRN, 1857, II B, br. 272 (2536); BOŽANIĆ-BEŽIĆ, Stanovništvo Komiže u drugoj polovini ..., str. 175.

⁴⁷¹ VOJNOVIĆ, *Cenni* ..., str. 133, 136.

⁴⁷² KLAIĆ, 37; *Brzopisna izvješća 23. zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, Zadar, 1888, IV. Suvremenik tvrdi da je luka Sv. Jurja (Visa) jedna od poglavitih u Dalmaciji po svojoj veličini i sigurnosti brodova (MASCHER, *Manuale del regno di Dalmazia za 1874*, 165).

⁴⁷³ *Pomorski godišnjak za 1937-1938. godinu*, 59, 63.

⁴⁷⁴ MASCHER, *Manuale del regno di Dalmazia za 1875*, 136. Vis je dobio Brzoglasnu postaju 1862, a Komiža 1870 god. (ISTO za 1874, 96, 99).

⁴⁷⁵ FIJO, *Parobrodarstvo Dalmacije*, 127, 130.

kim prometom prve bivao priličan, za razliku od potonjeg.⁴⁷⁶ Ipak, i u međuraću su one zadržale lokalno značenje, uglavnom za svoj otok.⁴⁷⁷

b) *Konzulati*. U svrhu održavanja što boljih pomorsko-trgovačkih veza otoka sa stranim svijetom u Visu su već pri kraju mletačke uprave uspostavljene pomorsko-konzularne ustanove nekih stranih država. Naravno, kao najbliži, podanici Papinske države najviše su poslovali s viškim ribarima, pa je upravo ta država 6. prosinca 1784. god. u Visu uspostavila svoj vice-konzulat, što je pet godina potom uradila i Austrija.⁴⁷⁸

Promjena vlasti u Dalmaciji (1797.) uvjetovala je veću slobodu plovidbe i trgovanja pa je oko 1800. god. Kraljevina dviju Sicilija u Visu (R. Jakša) i Komiži (L. Vitalić) postavila svoje konzularne predstavnike.⁴⁷⁹ U postnapoleonsko doba još su neki ondje postavili svoje konzularne urede. Tako je neko doba (1818.) u Visu djelovao konzulat Francuske, koji je ubrzo dokinut. Kraljevstvo Sardinije je preko svog konzula u Trstu u jesen 1823. imenovalo Ivana Simpsona konzularnim agentom u Visu.⁴⁸⁰ Kako austrijska vlast nije njime bila zadovoljna, to je on tu dužnost obnašao kratko vrijeme. No, ubrzo su svoje predstavnike ondje postavile dvije europske države - Velika Britanija (1831.), Sardinija (1832.) i Kraljevstvo dviju Sicilija (1836.)⁴⁸¹ To se pokazalo opravdanim jer je do 1838. god. u više luke prispjelo 5 britanskih, 17 sardinijskih i 45 napoletanskih jedrenjaka. Vojvodina Parma je u Visu imala svog konzularnog predstavnika od 1851.-1857. Zanimljiva je činjenica da su konzulatnim predstavnicima Velike Britanije bili Ante i Serafin Topić (1880.-1914.),⁴⁸² te da je ta država ondje imala svog predstavnika i u međuraću,⁴⁸³ kao jedina strana država. Tako je dakle nekoliko europskih država, napose do sjedinjena Italije, svoje konzularne urede imalo na Visu. A to svjedoči interes stranaca za trgovinu s tim otokom u prošlosti.

c) *Izložbe*. Višani su davno spoznali moć promidžbe, te su poput Hvarana neke svoje proizvode počeli izlagati na primjerenim izložbama kod kuće i u inozemstvu, sve u svrhu njihove što veće prodaje.

Koliko se zna, oni su prvi put svoje proizvode izlagali na svjetskoj izložbi u Beču 1857. godine, kada je neki Dojmi ondje za predstavljene likere od priređivača polučio pohvalu.⁴⁸⁴ Ali nije bio jedini Višanin koji je ondje i tada izlagao svoje proizvode. Godine 1873 na izložbi u Beču i Filadelfiji Antun Topić stekao je medalju za zasluge za kakvoću izlože-

⁴⁷⁶ *Pomorski godišnjak za 1931. godinu*, 198-200.

⁴⁷⁷ S. SIRIŠČEVIĆ, *Naše morske luke*, Beograd, 1927, 11.

⁴⁷⁸ Š. PERIČIĆ, Konzularni predstavnici u Dalmaciji za vrijeme mletačke, austrijske i francuske uprave, *Naše more*, 14, Dubrovnik 1967, br. 3-4, 80, ISTI, *Dalmacija uoči pada Mletačke republike*, Zagreb, 1980, Prilog I; N. ČOLAK, Pomorstvo zadarske komune od dolaska Hrvata na Jadran do pada Mletačke republike, *Pomorski zbornik*, 2, Zagreb, 1962, 1593.

⁴⁷⁹ PERIČIĆ, Konzularni predstavnici ..., str. 81.

⁴⁸⁰ Š. PERIČIĆ, Diplomatsko-konzularna predstavništva stranih zemalja u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske uprave, *Pomorski zbornik*, 6, Zadar, 1968, 606.

⁴⁸¹ ISTO, 62.

⁴⁸² ISTO, 682. Potkraj XIX. stoljeća ondje je neko doba svoj konzulat imala i Grčka (KUNIČIĆ, 16).

⁴⁸³ *Pomorski godišnjak za 1939-1940*, 275.

⁴⁸⁴ Stjepo OBAD, Dalmacija na evropskim izložbama sredinom devetnaestog stoljeća, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 20(9), 1982, 110.

ne soljene ribe.⁴⁸⁵ On je i na izložbi u Trstu 1882. god. izlagao vino i soljene srdele, a dr. Lovre Dojmi de Lupis vino, prošek i rakiju, Nikola Bučić vino, sardine i tartar, dok je Pavao Biloš izlagao jedino vino.⁴⁸⁶ Izlagana je sardina 1882. i 1891. već smo naveli. Ovdje ćemo reći da su na Jubilarnoj izložbi u Zagrebu 1891. svoje vino izlagali Josip Giaconi, Josipi Martinis i Ante Petrić iz Komiže, te Grgur Ivčević iz Visa. Petrić i Ivčević su dobili počasnu diplomu i kolajnu za izvrsnu kakvoću proizvoda.⁴⁸⁷ Na prvoj izložbi vina u Trstu Marko Kumbat iz Visa izlagao je svoje crno i bijelo vino, dok je na sličnoj izložbi 1900. god. svoje proizvode izlagala Marija Mardešić iz Komiže. Njeno je vino nagrađeno brončanom medaljom za kakvoću. Godine 1902. u Beču je priređena specijalizirana izložba ribarstva, na kojoj je sudjelovalo nekoliko europskih država, pa i Dalmacija. Mnogi su Višani ondje izlagali svoje primjerene proizvode i polučili uspjeh poradi njihove kakvoće. Naime, srebrnom medaljom bili su nagrađena braća Mardešić, za konzervirane srdele, J. Mardešić za slane skuše i incune te ribarske sprave. Brončanom medaljom odlikovani su Serafin Topić, za sardine u ulju, V. Bogdanović za suhe smokve od "sklata" i slane srdele. Samo diplomu dobili su A. Darlić za slane incune, a M. Zuanić za sušene i soljene mačke blijedice.⁴⁸⁸ Na izložbi u Gentu (Belgija) 1903. god. čitavu je Dalmaciju predstavljao viški trgovac Roko Bradanović. Njegovo je vino za kakvoću nagrađeno počasnom diplomom i zlatnom kolajnom.⁴⁸⁹

Jednako su tako viški vinari svoj proizvod izlagali i u međuraću. Spomenut ćemo samo njihovu nazočnost na izložbi vina 1925. u Šibeniku i drugih proizvoda u Splitu,⁴⁹⁰ koji nisu prošli nezapaženi. Dakle, tek neki slučajevi pokazuju pronošanje glasa kakvoće viških vina, soljene i konzervirane ribe, te nekih drugih proizvoda, što je svakako utjecalo na njihovu povećanu prodaju po Dalmaciji i izvan nje.

IX. Zadrugrastvo

Naravno, zadružni pokret u Dalmaciji nije mimoišao ni otok Vis. Dapače, on je još više obogatio njegov društveni i gospodarski život. Naime, već 1900. (ili 1902.) u Komiži i Visu uspostavljene su Seoske blagajne za štednju i zajmove. Potonja se nazivala i Hrvatskom blagajnom, koja je, kao i druge rajfaserskog tipa, u početku bila najjača takva ustanova u Dalmaciji kada je prva pristupila Zadružnom savezu u Splitu.⁴⁹¹ Godine 1907. prva je imala 339, a potonja čak 478 članova. Njih dvije poslovale su najvećim svotama novca u čitavoj pokrajini, dajući velike zajmove svojim članovima. Zna se da je ona u Komiži 1910. god. imala 417, a dvije godine potom 320 članova. Jamačno je slično bilo i s onom u Visu.

⁴⁸⁵ L. MASCHEK, *Manuale per regno di Dalmazia za 1876*, 77, 97.

⁴⁸⁶ B. MITROVIĆ, *La Dalmazia*, Trst, 1882, 40. Lovre Dojmi di Delupis je za vino dobio nagradu i u Sidneyu (ISTO, 35).

⁴⁸⁷ Janko IBLER, *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba*, Zagreb, 1892, 163, 165; *Gospodarski list dalmatinski*, 20, Zadar, 1891, br. 17.

⁴⁸⁸ *Smotra dalmatinska*, 15, 1902, br. 76.

⁴⁸⁹ *Pučki list*, 1903, br. 8.

⁴⁹⁰ *Jadranska straža*, 1925, br. 9-10, 247.

⁴⁹¹ T. GANZA-ARAS, *Pokušaji ...*, str. 164, bilj 116; *Gospodarstvo*, 1907, br. 10; *Zadrugar*, 5, 1912, br. 1.

Nadalje, inače politička udruga "Viški skup" god. 1905. osnovao je sekciju Dioničko društvo Hrvatski dom (ili samo Hrvatski dom) kao neku vrst zadružne udruge. Bila je to potonja Težačka zadruga, kako kažu neki. Sljedeće godine u Kutu je uspostavljena "Hrvatska zora" u kojoj su se većinom okupljali težaci i obrtnici. Te su godine viški autonomaši uspostavili "*Cassa agricola*" (Zemljoradnička zadruga, blagajna). Jednako tako su 1908. i 1909. god. uspostavljene Potrošno-obrtne zadruge u Kutu odnosno Visu (Težačka sloga), te Prva viška vinarska zadruga.⁴⁹² I Komižani potom osnivaju svoje nove zadružne udruge. Najprije su uspostavili Prvu dalmatinsku ribarsku zadrugu (1907.), s 219 članova, a onda još Potrošno-obrtnu zadrugu.⁴⁹³ Napose značajna za otočko pučanstvo bila je spomenuta ribarska zadruga. U Podšpilju je, kaže se, bila tada uspostavljena Vinogradarsko-vinarska zadruga koja je nastojala oko poboljšanja sveopćeg boljitka svojih članova. Ona je 1939. god. uspostavila podrum za uskladištenje i čuvanje 7.000 hl vina. To je bila novina u dalmatinskom vinarstvu.⁴⁹⁴ Prema nekima viški su pravaši 1910. god. uspostavili Potrošnu zadrugu pod imenom Svetog Jurja.⁴⁹⁵ Sljedeće godine ondje je bila uspostavljena Pučka hrvatska štedionica s o. j. i novi Hrvatski dom (u Kutu).⁴⁹⁶ Međutim, one su bile od manjeg značenja za ondašnje pučanstvo jer im je manjkalo kapitala za primjerenu djelatnost.

U svrhu zajedničke prodaje ribe viški su ribari 1936. god. uspostavili dvije ribarske udruge. Njihovi članovi nisu smjeli prodavati ribu ispod cijene koju su utanačivale zadruge. To je urodilo uspjehom, te su ribari od tada postizavali veću cijenu plave ribe.⁴⁹⁷ Tome je prethodilo odlučno držanje otočkih ribara. Ipak, sve u svemu, zadrugarstvo, izuzev ribarstva, nije u značajnijoj mjeri pridonijelo razvitku gospodarstva otoka, barem ne u očekivanom i željenom obujmu.

X. Počeci turizma

Oduvijek je otok Vis privlačio znatiželju domaćih i stranih putnika. Napose zanimljiva i privlačna postaje "Modra špilja" na otoku Biševu, jedna od najosebnijih ljepota Jadrana. Nešto manju pozornost izazivala je viška špilja Ravnik. Te dvije prirodne posebnosti još u drugoj polovini prošlog stoljeća postaju zanimljive stranim učenjacima i posjetiteljima.⁴⁹⁸ Već je sedamdesetih godina toga stoljeća dr. Dojmi de Lupis utvrdio i obznanio činjenicu da Vis ima bolju klimu od Sorrenta.⁴⁹⁹ U početku to nije imalo turističkog učinka. No, već 1885. god. izletnici parobrodom posjećuju Biševo, što predstavlja prvi skupni posjet toj izvanredno zanimljivoj prirodnoj ljepoti.⁵⁰⁰ Nakon toga mnogi putnici posjećuju i sam

⁴⁹² NOVAK, *Vis*, 266; *Zadrugar*, 4, 1911, br. 1; Antonio d'ALIA, *La Dalmazia*, Bologna 1914, 82.

⁴⁹³ T. GANZA-ARAS, *Pokušaji ...*, str. 158; *Zadrugar*, 4, 1911, br. 1 i 7.

⁴⁹⁴ *Glasnik Primorske banovine*, 2, Split 1939, br. 5, 103.

⁴⁹⁵ GANZA-ARAS, *Pokušaji ...*, str. 158-159, 163.

⁴⁹⁶ *Zadrugar*, 4, 1911, br. 12.

⁴⁹⁷ *Problemi privrednog razvoja sjeverne Dalmacije i dijela zapadne Bosne*, I, Zagreb, 1956, 30.

⁴⁹⁸ I. PEDERIN, *Austrijski Lloyd i turizam u Hrvatskoj*, *Adriatica maritima*, 2, 1978, 112; MODRIĆ, 155-156.

⁴⁹⁹ *Novo doba*, 9, Split, 1926, br. 264.

⁵⁰⁰ PEDERIN, *Austrijski Lloyd ...*, str. 116.

⁵⁰⁰ ISTO, 115.

otok Vis. Pored razgledanja njegove kulturne baštine oni kupuju proizvode od aloje i ružmarinovo ulje.⁵⁰¹ Slično je bivalo sve do prvog svjetskog rata, kada je ondašnji promet stranaca - turista bio jedva zamjetan, pa stoga i od male koristi po pučanstvo otoka.

Tek je u međuraću otok počeo u nešto većem broju privlačiti domaće turiste, kojima je mogao ponuditi svoje prirodne ljepote, kulturnu baštinu, sunce i kupališta, čega je imao u izobilju. Jamačno su turisti i prije pojedinačno i skupno pohađali otok, ali prve podatke o tome susrećemo tek od 1929. godine. To se u prvom redu odnosi na kretanje broja turista, kupaca. Na plažama Visa i Komiže postavljene su kabine na uslugu kupcima. Kako se kretao broj turista do drugog svjetskog rata, pokazuje sljedeća tabela.⁵⁰²

Godina	VIS		KOMIŽA		SVEGA	
	gostiju	noćenja	gostiju	noćenja	gost.	noćenja
1929.	360					
1930.	641					
1931.	487	6.350	394	1.759	881	8.109
1935.	479	4.016	463	1.830	942	5.846
1936.	423	6.591	291	1.934	714	7.961
1938.					442	4.961
1939.					426	4.976

Ovi sporadični podaci pokazuju doista skromne turističke sezone glede dolaženja gostiju i noćenja. Dapače, približavanje drugog svjetskog rata je donijelo osjetno opadanje turista. Začuduje činjenica da je otok posjećivalo više stranih (Austrijanci, Česi, Nijemci) nego domaćih gostiju. To se može objasniti jedino niskim standardom potonjih, ali isto tako nedostatnom dostatne turističke ponude, napose smještaja.

Naime, iako je ondašnje pučanstvo postojalo sve svjesnije mogućnosti koje pruža bavljenje turizmom, neke okolnosti nisu mu išle na ruku. Još 1913. god. bilo je riječi o gradnji hotela u Komiži, ali ta zamisao nije bila ostvarena.⁵⁰³ Koliko se zna, ni u međuraću na otoku nije bilo pravog hotela, nego su gosti smješteni u kućnoj radinosti. Postojao je jedino pension - restoran Kuljiš sa 16 kreveta,⁵⁰⁴ što je bilo premalo da bi se zadovoljile potrebe intenzivne turističke djelatnosti. Naspram tome, da bi se gosti privukli na otok u što većem broju već 1932. organizirana je prva regata jedrilicama od Komiže do Palagruže. Poslije su one također upriličavane, kao ona početkom srpnja 1940. godine, kada se oko otoka utrkivalo jedrilicama do osam metara dužine.⁵⁰⁵ One su svakako imale promotivne značajke tu-

⁵⁰¹ KUNIČIĆ, 16

⁵⁰² *Pučka prosvjeta*, 8, Split 1929, br. 7, *Jadranska straža*, 1931, br. 3, III, 1932, br. 3, 107, 1937, br. 5, 212; Ivo RUBIĆ, *Split i okolica*, Split, 1930, 32

⁵⁰³ Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Prilog poznavanju privatnog i društvenog života Trogira u drugoj polovini devetnaestog stoljeća, *Mogućnosti*, 25, Split, 1987, br. 9-10, 871

⁵⁰⁴ *Jadranska straža*, 1937, br. 5, 212. Jamačno je to nekad bilo svratište s 2-3 sobe (V. MANTEGAZZA, *L'altra sponda*, Milano, 1905, 424)

⁵⁰⁵ *Jadranska straža*, 1940, br. 10, 432; BOŽANIĆ, 108-109

rizma, predstavljanje otoka Visa domaćim i stranim gostima. Da je tome bilo tako svjedoče filmske ekipe koje su stizale u Komižu u svrhu snimanja filmova iz ribarskog i pomorskog života, te skupine domaćih i stranih umjetnika. Nadalje, povremeno su turisti iz Splita, Makarske, Korčule i Dubrovnika parobrodima posjećivali Modru špilju na Biševu.⁵⁰⁶ Nažalost, nadolazeći svjetski rat zakratko je odgodio ostvarenje većeg zamaha ondašnjeg turizma, stjecanje većih prihoda od te djelatnosti.

Zaključak

Na poslijetku: Otok Vis, najzapadniji od velikih otoka srednjodalmatinskog arhipelaga, smješten je nekako po sredini Jadrana. Njegovo pučanstvo se oduvijek oslanjalo na izvore koje mu je podarila priroda. No, razvitak njegova gospodarstva dugo je ostao nepoznat jer mu nije pridavana dostatna, zaslužena pozornost. Najviše se dosad pisalo o njegovom strateškom značenju i ribarstvu. A to nisu jedine značajke otoka. Stoga je bilo neophodno prikazati razvoj njegova gospodarstva u prošlosti, kao temelju ukupnog života na otoku.

Konzultacija dosadašnje literature i sačuvanih izvora pokazala je da je tamošnje pučanstvo u prošlosti (do drugog svjetskog rata) u poljodjelstvu najviše posvećivalo pozornosti uzgoju vinove loze, još od antičkog doba, što je rezultiralo primjerenim viškovima proizvoda. Začudo, Višani nikad nisu u dostatnoj mjeri uzgajali maslinu, pa su ulje bili prisiljeni kupovati u Italiji. Pored vinove loze ondašnje pučanstvo je u međuraću proizvodilo znatne viškove sočiva, a uvijek rogača. Nekad se u nešto većem broju uzgajalo jedino blago sitna zuba, ovce i koze.

U nedostatku plodnog zemljišta otočko se pučanstvo najviše okretalo ribarstvu. Tomu je pogodovala činjenica da je akvatorij Visa i obližnjih mu otočića obilovao raznom, u prvom redu malom plavom ribom. Tamošnja lovišta ribe svrstavaju se među najbolja na Jadranu. Stoga život na otoku nije ni zamisliv bez ribarstva. Lovine male plave ribe znale su biti tako velike, obilate da su uvelike nadmašivale svakodnevne potrebe otočkog pučanstva. To je tamošnjim ribarima nametnulo potrebu soljenja velikih količina plave ribe koje su onda prodavali po jadranskom bazenu i Jonskim otocima. To im je još od srednjeg vijeka donosilo prilične prihode i omogućavalo visok životni standard. To se napose odnosi na vrijeme od kada je uslijedila tvornička prerada ribe, izrada sardina. Sve je to činilo da je otok Vis, zapravo Komiža postala središtem ribarstva Dalmacije.

Na Visu i okolnim otočićima kopala se i rudača: saldame, sitna pjeskovita zemlja, za potrebe proizvodnje stakla (od XVIII. st.) u Muranu, mramor dobre kakvoće, te gipsana rudača. Prerađivačka radinost bivala je razvijena u tolikoj mjeri da je zadovoljavala potrebe domaćeg pučanstva, ali i namjenjivana prodaji izvan otoka. Bilo je nuspjelih pokušaja manufakturne proizvodnje. Napose značajna je tamošnja prerada ribe, dugo soljenjem, a od kraja XIX. st. tvorničkom, industrijskom izradom sardina (*à la Nantes*). Otočki ribari su u prošlosti znali posoliti preko 25.000 barila srdela, incuna, skuša i lokardi. Proizvodnja sardina na Jadranu upravo je u Komiži našla snažan poticaj. Nekad je na otoku bivalo deset

⁵⁰⁶ *Jadranska straža*, 1937, br. 5, 212.

takvih tvornica. Njihov proizvodni kapacitet bio je vrlo velik, pa je otok Vis već krajem XIX. st., poslije Izole, postao najvećim proizvođačem sardina na istočnoj obali Jadrana. U međuraću on zadržava status središta industrije za preradu ribe u Dalmaciji. Tada velik broj njegova pučanstva živi od ribolova i rada u tvornicama. Dapače, jedan Komižanin (M. Bogdanović) tradiciju konzervirane ribe prenio je u daleki San Pedro u Kaliforniji.

Primjereno svom smještaju otok Vis je oduvijek bio okrenut pomorstvu. Na žalost, njegovo pučanstvo nije uvijek koristilo tu okolnost u dostatnoj, potrebnoj mjeri. Ipak, ono nije sasvim zapostavljalo tu djelatnost, to prije što je ona bila u tijesnoj svezi s trgovinom. Otočko jedrenjaštvo dostiže svoj vrhunac u napoleonskoj epohi, a "labuđi pjev" proživljava šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Parobrodarstvo se na Visu javlja 1890., a već sljedeće je uspostavljeno "Parobrodarsko društvo Serafin Topić i drugovi". To društvo početkom ovoga stoljeća posjeduje šest manjih parobroda, a 1908. god. spaja se s ostalim srednje i sjeverne Dalmacije u društvo "Dalmatia" sa sjedištem u Zadru. U svrhu snabdijevanja ondašnjeg pučanstva raznom robom bila je neophodna lokalna trgovina. Ona je dostigla vrhunac za engleske uprave otokom kad je on postao stjecištem gusara i krijumčara. Ondje je uvijek bivalo sitnih trgovaca koji su skrbili za opskrbu domaćeg pučanstva potrepštinama svih vrsta. Dakako, značajnija po otok bila je vanjska trgovina koja postoji još od antike. Tijekom stoljeća Višani najviše kupuju žito i ulje, a prodaju svježu i soljenu (konzerviranu) ribu, te vino. Ribu su prodavali (ili krijumčarili) najviše u Mlecima i drugim talijanskim lukama na Jadranu i Jonskim otocima, što im je donosilo priličnu zaradu. Pored ribe, napose od druge polovine XIX. st., pučanstvo Visa prodaje Monarhiji vino izvrsne kakvoće, ponekad u vrlo velikim količinama. Jednako tako ono zna prodavati manje količine rakije, octa i rogača, a u međuraću i sočiva. Tako je otok Vis aktivno sudjelovao u međunarodnoj razmjeni dobara.

Zadružni pokret, nažalost, nije se na otoku razvio u željenom obujmu jer je manjkalo kapitala za svrsishodnu djelatnost. Zapaženiji uspjeh polučen je jedino u ribarskom zadrugarstvu. Kako su otoci Vis i Biševo raspolagali osebujnim prirodnim ljepotama, to su privlačili znatiželju domaćih i stranih putnika, napose od početka druge polovine prošlog stoljeća. No tek u međuraću posjećuju ih i na njima borave turisti, više strani nego domaći. Nažalost, nedostatna turistička ponuda uzrokovala je stjecanje tek malih prihoda od te nove djelatnosti.

Prilog I.

BRODARSTVO OTOKA VISA 1803. GODINE

Mat. luka	Vrsta broda	Ime broda	Vlasnik	Nosivost stara	Članovi posade
Vis	trabakul	Il Volante	J. Tramontana	3.000	11
	trabakul	S. Antonio di Padova	B. Kurtelačić	700	5
	pelig	S. Vincenzo	A. Pusić	700	5
	pelig	Anime del Purgatorio	L. Pusić	300	4
	pelig	S. A. di Padova	I. Bartučević	300	3
	pelig	S. A. di Padova	A. Tramontana	1.000	6
	pelig	A. del Purgatorio	P. Jakša-Farolfi	500	5
	pelig	Madonna di Rosario	I. Matkovac	200	3
	pelig	M. di sette dolori	J. Puhalović	250	3
	pelig	S. Filippo Neri	P. Marasović	300	3
	pelig	M. delle Carmene	braća Kargotić	500	4
	pelig	S. Niccolo	Niko Pečarić	500	5
	pelig	S. Antonio	C. Marasović	500	4
	pelig	M. di Campo grande	Marko Burić	350	4
	pelig	M. delle Carmene	M. Puhalović	500	4
	pelig	A. del Purgatorio	A. Kuzmanić	300	4
	bracera	A. del Purgatorio	M. Marasović	140	3
	bracera	S. Vergine Maria	M. Boljinić	140	3
	bracera	S. A. di Padova	M. Marasović	180	3
	bracera	A. del Purgatorio	Roko Lukšić	180	2
	bracera	A. del Purgatorio	Stipe Dralić	250	3
	bracera	Sv. Šimun (S.Simone)	T. Matkovac	140	2
	bracera	S. Antonio	Stipe Franno	160	3
bracera	S. Giuseppe	Filip Davčić	140	2	
Komiža	pelig	A. del Purgatorio	Ante Torre	300	4
	pelig	A. del Purgatorio	Kuzma Torre	300	4
	pelig	A. del Purgatorio	A. Vitaljić	500	5
	pelig	A. del Purgatorio	V. Marian i		
			J. Mardešić	500	5
	tartanon	A. del Purgatorio	L. Bogdanović	200	4
	tartanela	A. del Purgatorio	I. Marinković	180	4
	tartanela	A. del Purgatorio	M. Marinković	200	4
	tartanela	A. del Purgatorio	I. Marinković	150	4
	bracera	A. del Purgatorio	P. Marinković	250	4
	bracera	A. del Purgatorio	V. Foretić	200	4

Izvor: PAZd, *Spisi komesara Goëssa*, svež. I, br. 2704.

Prilog II.

RIBOLOV OTOKA VISA U KILOGRAMIMA OD 1890.-1893. GOD.

Vrsta lovine	1890.	1891.	1892.	1893.
srdela	647.225	691.270	1.017.735	344.200
incuna	1.375	1.344	60.355	34.300
skuša	115.025	72.600	63.495	70.800
lokardi	3.700	19.568	7.705	15.000
šnuri	600	100	4.430	11.050
gire	11.000	16.600	5.800	16.000
gavuni	-	-	100	3.300
cipli	550	620	550	850
oblica (srdela)	600	-	500	500
lubina	60	50	50	355
pirge	-	-	200	500
kanji	-	-	400	1.400
pauka	-	-	50	120
trlja	300	250	550	1.100
lastavica	-	-	600	4.600
škarpina	300	250	260	800
skupa	800	1.450	1.330	1.690
špara	-	-	50	150
fratar	900	1.150	870	1.900
kovača	50	-	220	50
bugava	1.350	1.300	2.250	3.000
salpa	2.900	3.300	3.520	1.750
ušata	2.550	4.820	1.450	11.150
zubataca	2.200	3.150	1.760	2.150
pasa	850	2.000	4.790	1.280
mačaka	-	-	200	900
kostelja	-	-	100	1.200
sklata	100	30	210	900
raža	5.980	7.900	3.650	8.600
goluba	100	180	860	2.650
ugora	3.850	2.750	3.200	9.150
murina	1.020	630	1.900	2.800
ugotica	120	250	200	1.300
vrana	1.400	3.500	500	1.000
jaglica	10.800	13.000	20.100	35.050
mekušaca	1.830	5.940	4.490	4.140

Vrsta lovine	1890.	1891.	1892.	1893.
priljepaka	150	200	500	950
jastoga (komada)	3.200	5.100	3.560	2.370
hlapa (komada)	-	-	-	3.000
rakova (komada)	30	-	60	670
razne ribe (kg)	1.750	1.600	3.700	5.650

Izvor: *Statistični izvještaj ...*, str. 100-127.

Prilog III.

PREGLED VRIJEDNOSTI CARINA U FORINTAMA OD 1854.-1860.

Godina	Vis			Komiža			Svega		
	ulaz	izlaz	provoz	ulaz	izlaz	provoz	ulaz	izlaz	provoz
1854.	2.575	257	742	730	106	143	3.305	363	885
1855.	2.929	203	849	1.112	166	225	4.041	369	1.074
1856.	3.091	108	809	1.228	82	387	4.319	190	1.196
1857.	2.135	40	730	460	24	113	2.595	64	1.035
1858.	3.043		923	788		112	3.831		1.035
1859.	3.558		1.285	1.080		157	4.644		1.442
1860.	3.661		1.742	1.038		205	4.699		1.947

Izvor: VOJNOVIĆ, *Cenni ...*, tab. XXIX.

Prilog IV.

PAROBRODI DRUŠTVA "TOPIĆ" 1903. GOD.

Ime parobroda	KS	dužina	širina metara	visina	Nosivost brt/nrt	broj posade
"Janson"	$\frac{370}{100}$	50.54	7.30	3.60	407/237	12
"Medeja T"	$\frac{300}{58}$	41.24	5.60	2.76	217/119	10
"Vis"	$\frac{450}{110}$	62.08	7.44	3.30	440/224	10
"Vila"	$\frac{420}{105}$	46.39	6.83	3.58	360/176	12
"Vitez"	$\frac{200}{50}$	37.01	6.01	3.19	173/69	7
"Lussin"	$\frac{360}{65}$	38.99	6.00	2.96	253/133	8

Izvor: *Annuario marittimo* za 1903, XLVI-LVIII; za 1904, CXV.

Prilog V.

STANJE BRODARSTVA OTOKA VISA 1903. I 1930. GODINE

Godina	Vis						Komiza								
	velika obalna plov.		mala obalna plov.		ribarske brodice		mala obalna plovidba		ribarske brodice						
	paro- broda	tona	čl. pos.	paro- broda	tona	čl. pos.	bro- dova	tona	čl. pos.	bro- dova	tona	čl. pos.	bro- dova	tona	čl. pos.
1903	3	694	34	3	321	25	74	171	300	23	178	35	261	771	1.185
1930.			6		82	10	164	403	553	8	48	14	252	655	1.091

Izvor: *Annuario marittimo* za 1904., XCVI-XCVII; *Pomoćski godišnjak* za 1931., 185.

Prilog VI.

LUČKI PROMET BRODOVA U DOLASKU KOMIŽE I VISA OD 1860. ... 1913. GOD.

Godina	Komiža		Vis	
	brodova	tona	brodova	tona
1860.	533	8.367	656	11.616
1861.	568	6.148	678	15.869
1862.	610	9.996	650	10.816
1863.	532	5.382	638	12.259
1864.	451	6.747	570	10.539
1891.	356	76.739	710	167.743
1892.	418	361.135 (!?)	878	149.856
1893.	531	81.229	816	126.117
1894.	565	80.468	838	134.267
1895.	587	101.027	864	160.051
1896.	638	116.420	1.044	179.611
1897.	610	101.300	963	187.483
1898.	565	98.228	1.055	192.038
1899.	564	99.951	1.054	210.872
1902.	508	104.749	778	159.389
1903.	450	98.303	880	171.775
1904.	454	100.172	921	227.877
1905.	445	97.475	842	177.375
1906.	417	86.410	834	165.474
1907.	509	93.060	1.025	172.522
1908.	744	202.843	1.145	281.318
1909.	866	201.852	1.347	376.700
1910.	835	213.155	1.354	341.325
1911.	809	187.596	1.226	306.415
1913.	815	200.538	1.259	314.257

Izvor: *Navigazione nei porti austriaci*, Trst, 1867, 65; *Statistica della navigazione e del commercio marittimo nei porti austriaci*, Trst, 1899, 104-105; 1911, 126-128; 1913, 100-103.

Prilog VII.

KOLIČINE ULOVA SRDELA OD 1876. DO 1900. GOD.

Godina	kvintala	Godina	Kvintala
1876.	11.500	1889.	3.670
1877.	9.673	1890.	6.372
1878.	5.937	1891.	6.912
1879.	2.680	1892.	9.817
1880.	2.460	1893.	16.028
1881.	2.246	1894.*	7.000
1882.	2.626	1895.	7.500
1883.	4.263	1896.	5.737
1884.	4.493	1897.	1.450
1885.	2.365	1898.	500
1886.	2.280	1899.	1.400
1887.	2.435	1900.	860
1888.	3.557		

Izvor: ŽUPANOVIĆ, O uzrocima fluktuacije ..., str. 421-322.

* Podaci ulova od te godine odnose se samo na Komižu.

Prilog VIII.

Tariffa passeggeri della Società di Navigazione a vapore
Serafino Topic et Comp.

da ZARA per	CLASSE						da ZARA per	CLASSE					
	I		II		III			I		II		III	
	C.	c.	C.	c.	C.	c.		C.	c.	C.	e.	C.	c.
Almissa	12	24	8	16	4	8	Milnà	11	02	7	36	3	68
Bol	11	32	7	56	3	76	Macarsca	15	30	10	20	5	0
Comisa	15	30	10	20	5	10	Metcovivh	16	54	11	02	5	52
Curzola	19	28	12	86	6	44	Orebich	19	72	13	06	6	54
Cittavecchia . . .	11	94	7	96	3	98	Pola	11	02	7	36	3	68
Castelnuovo	26	02	17	34	8	68	Pirano	11	02	7	36	3	68
Cattaro	27	54	18	36	9	18	Perzagno	27	24	18	16	9	08
Gelsa {L. T. C.	11	64	7	76	3	88	Rovigno	11	02	7	36	3	68
{L.T.M.C.	15	30	10	20	5	42	Risano	26	94	17	96	8	98
Gravosa	23	88	15	92	7	96	Spalato	9	50	6	34	3	18
Gradac	16	22	11	02	5	42	Trieste	11	02	7	36	3	68
Isola	11	02	7	36	3	68	Trappano	16	54	11	02	5	52
Lussinpiccolo . . .	5	52	3	68	1	84	Terstenik	20	52	13	68	6	84
Lesina	12	86	8	58	4	30	Teodo	26	64	17	76	8	88
Lissa	14	08	9	40	4	70	Vallegrande . . .	17	46	11	64	5	92
Lagosta	19	28	12	86	8	44	Zaravecchia . . .	2	46	1	64	—	82

La presente Tariffa passeggeri comprende la competenza del bollo commisurata in proporzione a due cent. per ogni Corona.

Rabljene stare mjere i novci

- Barilo ribe = 55 kg
- Bečka funta = 0,56 kg
- Emer (vjedro) = 56,7 litara
- Fiorin = 60 karantana
- Forint (1858.-1892.) = 60 krajcera
- Hvarska kvarta = 23,8 litara
- Juger (jutro) = 5.755 četvornih metara
- Karantan = 4 solda = 2 gazete dalmatinske
- Kruna (1892.-1918.) = 100 filira
- Lira mletačka = 12 soldi
- Lira mletačka : lira dalmatinska = 5:12
- Mecen (vagan) = 61,5 litara (oko 50 kg)
- Mletački star = 88,3 litre (oko 60 kg)
- Mletački kar = 5 kubičnih stopa
- Mletačko barilo = 64,6 litre
- Oka = 1,31 kg
- Stopa = 3,4 decimetra
- Sić = 11,4 litre
- Varićak = 9,9 litara (6-7 kg)

Šime Peričić: THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF THE ISLAND VIS IN
THE PAST

Summary

The article seeks to illuminate the development of the economy of the island Vis in the past. Namely, due to recent research many facets of the Vis fishing trade have been established but other branches of the economy have remained mostly unknown. Farming and shipping ought to be mentioned here. In order to do justice to the entire development of the island economy, the author consulted the data of existing literature but also the primary sources which have been preserved. The article brings the results of his research according to the methods of contemporary economic history: primeval production, manufacture, shipping, trading, the demographic development and other relevant factors. These are the reasons why the article can be labelled a history of the economy of the island.